

Kenyeres István – Pálffy Géza

A HABSBERG MONARCHIA ÉS A MAGYAR KIRÁLYSÁG HAD- ÉS PÉNZÜGYIGAZGATÁSÁNAK FEJLŐDÉSE A 16–17. SZÁZADBAN

Modellek és értelmezési lehetőségeik

Bevezetés: fiskális állam, hadügyi fejlődés
és fiskális-katonai állam a kora újkori Európában

Az alábbi tanulmány célja, hogy a 16–17. századi Habsburg Monarchiát, azon belül a Magyar Királyságot a hazai történeti irodalomban már jól ismert hadügyi forradalom és annak államfejlődésre gyakorolt hatása, valamint az újabban az európai történetírásban egyre jelentősebb szerepet kapó, ám a magyar történettudományban még kevésbé ismert fiskális-katonai állam modellje kapcsán tegye a vizsgálat tárgyává. Míg a fiskális-katonai állam modelljének egyfajta különleges előképeként is értelmezhető hadügyi forradalom elmélete és a körülötte kibontakozott vita Magyarországon is jól ismertnek számít, sőt a kérdéskörben releváns magyar hozzászólásokra is akad példa,¹ addig a fiskális-katonai állam modellje mindez ideig jóval kevesebb figyelmet kapott a hazai történetírásban.²

A fiskális-katonai állam elmélete lényegében az 1990-es években nyert teret, főként az angolszász történetírásban. A fogalom megalkotója John Brewer volt, aki *The Sineus of Power: War, Money and the English State* címmel 1989-ben megjelent, a brit katonai nagyhatalom kialakulásának időszakát (1688–1783) vizsgáló munkájában használta a kifejezést. Brewer a brit gyarmatosító államot vizsgálta, és ennek keretében úgy látta, hogy e kifejezéssel írható le megfelelően a 17. század végétől kialakuló, de alapjában véve a 18. században kikristályosodó, a béke és háború idején állandó hadsereget, haditengerészetet fenntartó, annak kiszolgálására,

¹ *Ágoston Gábor*: Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról. In: *Uő*: Európa és az oszmán hódítás. Bp. 2014. 143–156., itt: 148–149. A tanulmány első megjelenése *Hadtörténelmi Közlemények* 119. (2006) 524–537. Lásd még összegezve B. Szabó János e számban közölt tanulmányát.

² *Szabalmi Endre*: A nyugat-európai államfejlődés vázlata. H. n. [Bp.] 2006. 128–150.; *Uő*: Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben, 1300–1800. Pécs 2015. 196–218.; *Kenyeres István*: A „Fiscal-Military State” és a Habsburg Monarchia a 16–17. században. In: *Művészet és mesterség. Tisztelegő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére I–II.* Szerk. Horn Ildikó et al. Bp. 2016. I. 91–122.

szervezésére és irányítására jelentős létszámú bürokráciát foglalkoztató, a hadi gépezet finanszírozására képes, szofisztikált pénzügyi rendszert fenntartó, de az egyes társadalmi érdekcsoportok támogatását is bíró, konszenzusos brit állam.³

Brewer elmélete megfelelő alapot kínált a hadtörténészek felől érkező hadügyi forradalom és a gazdaságtörténészek által vizsgált fiskális állam modelljeinek összehangba hozására, így nem véletlen, hogy a kifejezés nagy karriert futott be az elmúlt negyedszázadban.⁴ Ugyanakkor a fiskális-katonai állam kifejezés – Brewer elméletétől némileg függetlenül is – különböző formákban széles körben terjedt el az ókortól a 20. századig terjedő időszakok igencsak különböző államainak és rezsimjeinek jellemzésére, az ókori Kínától a 19. századi Egyesült Államokon át a 20. századi Etiópiáig.⁵ A kora újkori–újkorai Európa államfejlődését vizsgáló munkákban is egyre inkább szerepet kapott a fiskális-katonai állam, mint a dinasztikus állam egyik különleges megjelenési formája.⁶ Annyi következtetést levonhatunk az elmúlt időszak nemzetközi kutatási eredményei alapján, hogy a fiskális-katonai állam paradigmáját a többség a 17. század közepétől, de jellemzően a 18. századtól tartja meghatározónak az európai államfejlődés szempontjából.⁷ Érdemes azt is megemlíteni, hogy az elmúlt időszakban a fiskális-katonai állam fogalom egyfajta kiegészítéseként megjelent a szerződő állam (*contractor state*) elmélete is. Ez utóbbi a kérdéskört főként a katonai kiadások felől vizsgálja, azaz míg a fiskális-katonai állam elsődleges jellemzőjének az anyagi, fiskális stb. erőforrások növelését, szervezését és katonai célokra való mobilizálását tartja meghatározónak, a szerződő állam a katonai feladatok privatizálását véli meghatározónak, például hadi vállalkozók, később a hadiipari vállalatok megjelenését.⁸

Miként a hadügyi forradalom és a fiskális állam témakörét tárgyaló nemzetközi (főként angolszász) kutatások egyáltalán nem, vagy csak alig foglalkoztak

³ John Brewer: *The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688–1783*. New York 1989. Újabban lásd *Uő: Revisiting of The Sinews of Power*. In: *The British Fiscal-Military States, 1660-c. 1783*. Eds. Aaron Graham – Patrick Walsh. London–New York 2016. 27–33.

⁴ A jelentős mennyiségű irodalomból két összefoglaló jellegű alapmunkát említnék: *The Rise of the Fiscal State in Europe c.1200–1815*. Ed. Richard Bonney. Oxford 1999. és *The Rise of Fiscal States: A Global History, 1500–1914*. Eds. Bartolomé Yun Casalilla – Patrick K. O'Brien. New York 2012.

⁵ A kérdéskör szakirodalmára összefoglalóan lásd *Kenyeres I.: A „Fiscal-Military State”* i. m. 95–101.

⁶ *Sashalmi E.: Az emberi testtől* i. m. 182–196., illetve lásd még a szerző e számban közölt tanulmányát.

⁷ *War, State and Development. Fiscal-Military States in the Eighteenth Century*. Ed. Rafael Torres Sánchez. Pámploma 2007.; *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe. Essays in Honour of P. G. M. Dickson*. Ed. Christopher Storrs. Burlington 2009.; *The British Fiscal-Military States* i. m.; *Rafael Torres Sánchez: Constructing a Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Spain*. Aldershot 2015.

⁸ *David Parott: The Business of War. Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe*. New York 2012. 286–304.; *Rafael Torres Sánchez: Military Entrepreneurs and the Spanish Contractor State in the Eighteenth Century*. Oxford 2016.; *Enciso A. González: War, Power and the Economy. Mercantilism and State-formation in 18th-Century Europe*. London 2017. Lásd még Sashalmi Endre e számban közölt tanulmányát.

a 16–17. századi közép-európai Habsburg Monarchiával, úgy a fiskális-katonai állam elméletét kutatók számára sem szolgált a bécsi központú összetett államalakulat vizsgálati terepül.⁹ Szinte emblemikus ugyanakkor az amerikai származású, de Bécsben dolgozó William Godsey 2018-ban *The Sinews of Habsburg Power: Lower Austria in a Fiscal-Military State 1650–1820* címmel megjelentetett kötete.¹⁰ Godsey címválasztása egyértelműen utal Brewer alapmunkájára, és ez az első monográfia, amely a Habsburg Monarchiának legalább egy területét a fiskális-katonai állam működése szempontjából vizsgálja. E munkájában elsősorban a 18. századra, azaz a Habsburg Monarchia valóban európai nagyhatalmi időszakára koncentrálnak, és elsősorban az alsó-ausztriai rendek és kormányzat működését állítja vizsgálati középpontjába. Ugyanakkor a 16–17. századi Habsburg Monarchia vonatkozásában a hadügyi forradalom államfejlődésre gyakorolt hatása és a fiskális-katonai állam szempontjából való értékelése továbbra is várat magára.

Tanulmányunk a fenti kérdéskörben megjelent külföldi és hazai szakirodalom alapján meghatározott és már idehaza is publikált¹¹ szempontrendszer alapján igyekszik körbejárni azt a kérdést, hogy a hadügyi forradalom szervezeti (adminisztratív, fiskális) elemei és a fiskális-katonai állam jelenségei mennyire mutathatók ki a 16–17. századi Habsburg Monarchia esetében. Az alábbiakban ezért két időmetszetben – egyfelől a mohácsi csatától a tizenöt éves háború (1591–1606) végéig, másfelől az ezt követően az oszmánok elleni felszabadító háborúig (1683–1699) terjedő időszakban – járjuk körbe a hadügyi forradalom és a fiskális-katonai állam modellje szempontjából meghatározó területeket. Nevezetesen a hadügyi változásokat és fejlődést, a kormányzati reformokat, az állami pénzügyeket, a katonai kiadásokat és a rendek szerepét vizsgáljuk meg, majd mindezen tényezők alapján igyekszünk új értelmezési kereteket nyújtani és mérleget vonni.

⁹ *Michael Hochedlinger*: The Habsburg Monarchy: From 'Military-Fiscal State' to 'Militarization'. In: *The Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Europe* i. m. 55–93.; *Uő*: *Austria's Wars of Emergence 1683–1797*. London 2003.; *Thomas Winkelbauer*: *Nervus rerum Austriacarum. Zur Finanzgeschichte der Habsburgermonarchie um 1700*. In: *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*. Hrsg. Petr Maťa – Thomas Winkelbauer. Stuttgart 2006. 179–215.; *Renata Pieper*: *Financing an Empire: the Austrian Composite Monarchy, 1650–1848*. In: *The Rise of Fiscal States* i. m. 164–190. Újabbban még a Bécsben dolgozó Petr Maťa foglalkozik intenzívebben a kérdéssel, aki 2013. jún. 3-án a budapesti Central European Universityn egy workshopot (*Intermediary Power and the Fiscal-Military State in the French and Austrian Monarchies [c. 1620–1800] Pays d'états and Erblanden*), 2015. nov. 5-én pedig Bécsben egy nagyobb konferenciát (*Die Habsburgermonarchie als Fiscal-Military State. Vom Dreißigjährigen Krieg bis zu den Napoleonischen Kriegen*) szervezett a kérdéskör vizsgálatára.

¹⁰ *William D. Godsey*: *The Sinews of Habsburg Power: Lower Austria in a Fiscal-Military State 1650–1820*. Oxford 2018.

¹¹ *Kenyeres I.*: A „Fiscal-Military State” i. m. 101–121.

A területi korlátok miatt természetesen csupán a fő vonásaiban vizsgált területek közé elsősorban az alábbiak tartoznak: a monarchia és a Magyar Királyság kormányzatának fejlődése, a hadügyi, igazgatási és pénzügyi reformok, a bevételek vizsgálata, az állami hitelek szerepe, a hadsereg-finanszírozás főbb jellemzői, a törökellenes végvárrendszer finanszírozási mechanizmusának bemutatása, valamint a nyílt hosszú konfrontációk – azaz a tizenöt éves háború és a felszabadító háborúk – idején eltartott hadseregrel vonatkozó információk. A Magyar Királyságnak a monarchián belüli pénzügyi-gazdasági jelentőségére mindkét vizsgált időszakban kitérünk. Vizsgálatunk szempontjából hangsúlyos elem a rendek és az államhatalom közötti, a hadi költségek és az állami szükségletek finanszírozása érdekében való együttműködés kérdése. E szempontok, valamint a hadügyi forradalom jól ismert tézisei (a hadügyben végbement technikai, harcászati, taktikai módosulások, a gyalogos puskás alakulatok elterjedése, a tüzérség és a tüzérfő fejlődése, a megtöbbszörözött tüzérfőnek ellenállni képes modern erődrendszerek kiépítése, és az ilyeneket bevenni képes tömeghadseregek megjelenése) alapján igyekszünk arra a kérdésre választ adni, hogy a 16. és 17. század folyamán miképpen jellemezhető a Habsburg Monarchia. Másként szólva mikortól nevezhető fiskális-katonai államnak? S egyáltalán, mennyire lehetséges vagy érdemes a különféle modellek és elméletek kereteiben gondolkodnunk?

Pénzügyi és katonai reformok a Habsburg Monarchiában a 16. században

Az 1526. augusztus 29-i mohácsi csata új korszakot nyitott Közép-Európa történetében. Az oszmán terjeszkedés átrajzolta a régió politikai térképét. A középkori magyar állam területe hamarosan három részre szakadt, miközben Jagelló II. Lajos magyar–cseh király (ur. 1516–1526) halálával megnyílt az út Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg számára a magyar és a cseh trón megszerzése felé, ami lehetővé tette a közép-európai Habsburg Monarchia fokozatos kialakulását.¹² Az új lokális hatalomnak, az osztrák–német, magyar és cseh területekből összekovácsolódó monarchiának ugyan igen szerény előzményei már Habsburg Albert német, magyar és cseh király tiszavirág-életű uralkodása (1437/38–1439)

¹² *Thomas Winkelbauer: 1526 – Die Entstehung der zusammengesetzten Monarchie der österreichischen Linie des Hauses Habsburg.* In: Von Lier nach Brüssel. Schlüsseljahre österreichischer Geschichte (1496–1995). Hrsg. Martin Scheutz – Arno Strohmeyer. Innsbruck–Wien–Bozen 2010. 59–78.; *R[obert] J[ohn] W[eston] Evans: The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation.* Oxford 1979., illetve magyar szempontból újabban *Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* 2. kiadás. Bp. 2015.

alatt is voltak, a fordulópontot végül V. Károlytól a császári méltóságot is megöröklő I. Ferdinánd hosszú uralkodása (1526–1564) jelentette. Az új dinasztikus összetett állam fennmaradása ugyanis alapvetően függött attól, miképpen sikerül a már I. Miksa császár (ur. 1493–1519) által a 15–16. század fordulóján megkezdett had- és pénzügyi reformokat folytatni, amelyek akkor még csak az osztrák területekre koncentráltak.¹³

Noha az új kutatások egyértelműen felhívták a figyelmet arra, hogy az 1526 utáni évtizedek a pénz- és hadügyi modernizáció területén csupán átmeneti időszakot jelentettek, I. Ferdinándnak Bécs első török ostroma (1529) és az I. Szulejmán (ur. 1520–1566) szultán kőszegi hadjárata (1532) miatt nem sok késlekednivalója maradt. Egyértelműen a születőben lévő monarchia léte volt a tét, hiszen ennek új központja, a Miksa császár Innsbruckja helyébe lépő új rezidencia-, majd császárváros, Bécs közvetlen fenyegetettségbe került. Mivel Budát, Ferdinánd egyik új országának, Magyarországnak a fővárosát 1541-ben, majd a magyar katolicizmus központját, Esztergomot 1543-ban Szulejmán hadai ugyancsak elfoglalták, ettől kezdve Bécs és a monarchia központi területei is csaknem közvetlen veszélybe kerültek.¹⁴

Jóllehet az új uralkodó katonai-anyagi lehetőségei még V. Károly császár támogatásai ellenére is az 1550-es évekig meglehetősen korlátozottak voltak, a reformok elsősorban szervezeti téren megkezdődtek, miként megindult Bécs Közép-Európa egyik legnagyobb erődvárosává történő kiépítése is.¹⁵ Az utóbbi megmaradása azonban nem kis részben a magyar–horvát területek határvédelmétől függött, hiszen a 16. században, valójában egészen az 1606. évi zsitvatoroki békéig kétségtávolúan a Duna medencéje vált az új összetett állam legfőbb hadszínterévé, noha ezt – az oszmanisztikai vizsgálatokkal ellentétben – a nemzetközi hadtörténeti kutatás és a régiót nem ismerő angolszász történetírás még nem mindig érzékeli kellő hangsúllyal.

¹³ *Gerhard Kurzmann*: Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen der österreichischen Länder und des Reiches. Wien 1985.

¹⁴ *Fodor Pál*: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991., illetve újabb átdolgozásban és tágabb keretben *Uő*: The Unbearable Weight of Empire. The Ottomans in Central Europe – a Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566). Bp. 2015. 95–133., vö. Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. Szerk. Zombori István. Bp. 2004. és *Pálffy G.*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia i. m. 59–69.

¹⁵ *Karl Vocelka*: 'Du bist di port und zir alzeit, befestigung der christenheit – Wien zwischen Grenzfesung und Residenzstadt im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit'. In: Metropolen im Wandel. Zentralität in Ostmittel-Europa an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. Hrsg. Evamaria Engel – Karen Lambrecht – Hanna Nogossek. Berlin 1995. 263–276., illetve újabban *Ferdinand Opll – Heike Krause – Christoph Sonnlechner*: Wien als Festungsstadt im 16. Jahrhundert. Zum kartografischen Werk der Mailänder Familie Angiolini. Wien 2017.

Habsburg Monarchia és az oszmán kihívás: hadügyi reformok és a magyar–horvát határvédelem kiépítése

A Habsburg Monarchia kora újkori történetének egyik legnagyobb kihívása az 1520–1530-as évektől tehát az oszmán expanzió elleni – hangsúlyozandó – szinte teljesen új védelmi rendszer kiépítése és finanszírozása lett. Összességében elmondható, I. Ferdinánd politikai és hadvezetése az oszmán kihívásra hosszabb távon eredményesen válaszolt. A 16. század második felére Magyar- és Horvátország területén Európa egyik legjelentősebb határvédelmi rendszerét szervezték meg. Miként az 1. táblázatból látható, az 1570–1580-as években az Adria-tengertől Erdélyig kiépült védelmi rendszer már bő száz kisebb-nagyobb végvárból állt, amelyben szinte állandó jelleggel több mint 20 000 magyar, horvát és német katona teljesített szolgálatot. Ez hatalmas változást jelentett a késő középkorban Magyarországot oltalmazó déli végrendszerhez és annak igazgatásához képest,¹⁶ mégpedig mind mennyiségi, mind minőségi értelemben, valamint a hadszervezés és a hadellátás területén is.

1. táblázat A végvárok száma és a végvári katonaság előírt létszáma Magyarországon és a horvát–szlávón területeken a 16. század második felében

Év	A végvárok száma			A végvári katonák előírt létszáma		
	Magyarország	Horvátország és Szlavónia	Összesen	Magyarország	Horvátország és Szlavónia	Összesen
1556	kb. 30	kb. 50	kb. 80	10 832	3150	13 982
1572	53	75	128	13 862	5999	19 861
1576	51	72	123	17 190	5323	22 513
1582	71	47	118	16 403	4745	21 148
1593	75	96	171	15 446	7247	22 693

Forrás: *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság i. m. 150.

Hogy a hadügyi változások volumenét érzékeltessük: az új védelmi rendszerben a 16. század végén már mintegy háromszor annyi katona szolgált, mint a 15. század végi elődjében. S noha természetesen a végvári katonák nem alkottak modern értelemben vett állandó hadsereget, hiszen nem reguláris keretek között szolgáltak,¹⁷ ennek ellenére irányításuk, valamint zsolddal és fegyverekkel való ellátásuk

¹⁶ *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Bp. 1986. 11–57.; *Kubinyi András*: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete. Bp. 2007. passim.

¹⁷ Összegezve német nyelven, további bőséges irodalommal lásd *Géza Pálffy*: Türkenabwehr, Grenzsoldatentum und die Militarisierung der Gesellschaft in Ungarn in der Frühen Neuzeit. Historisches Jahrbuch 123. (2003) 111–148.; *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. Bp. 2004., vö. még Oross András e számban megjelenő írásával.

olyan új had- és pénzügyigazgatási kereteket és módszereket igényelt, amelyek sok tekintetben már előremutattak a 18. századi hadügyigazgatás felé. A több mint 20 000 fő pedig többnyire helyhez kötött szolgálata ellenére is tekintélyes létszámnak számított, hiszen a korban ekkora haderő hosszabb távú alkalmazására az oszmánokon kívül csak a jelentősebb európai hatalmak voltak képesek. Végül a kutatások már jó ideje azt is bizonyították, hogy a nyugat-európai hadügyi forradalom¹⁸ jelenségeinek többsége Magyar- és Horvátországban is kimutatható, így például a század második felére a végvári katonák csaknem 100%-a magabiztosan használta a kor egyre modernebb kézi lőfegyvereit.¹⁹ Ez utóbbiak a magyar–horvát hadszíntérré a Habsburg Monarchia legfőbb fegyvergyártó műhelyeiből (Nürnberg, Augsburg, Ulm, Innsbruck, Prága és Bécs) érkeztek.²⁰

Ugyanerről tanúskodott az is, hogy a hat nagy védelmi övezetbe – úgynevezett végvidéki főkapitányságba (horvát, szlavón, kanizsai, győri, bányavidéki, felső-magyarországi)²¹ – szervezett új határvédelem pilléreit az 1580-as évektől már a kor szintjén modern erődök alkották. A horvát végeken Károlyváros, Magyarországon pedig Győr, Komárom, Érsekújvár, Eger és Szatmár, valamint maga Bécs nem csak a Habsburg Monarchia, de egész Közép-Európa, sőt a kontinens modernebb erődítményei közé tartoztak, amelyeket a *trace italienne*-nek

¹⁸ *Michael Roberts*: The Military Revolution, 1550–1650. In: *Uő*: Essays in Swedish History. London 1967. 195–225.; *Jeremy Black*: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800. Atlantic Highlands 1991.; *David Eltis*: The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe. New York 1995.; The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe. Ed. Clifford J. Rogers. Boulder–San Francisco–Oxford 1995.; *Jean Bérenger*: La Révolution militaire en Europe (XVe–XVIIIe siècles). Paris 1998.; *Geoffrey Parker*: The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800. 2. kiadás. Cambridge 1999., valamint vö. még B. Szabó János jelen számbeli összegzését.

¹⁹ *Kelenik József*: A hadügyi forradalom hatásai Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári hadsereg valódi katonai értékéről. Hadtörténelmi Közlemények 103. (1990) 3. sz. 80–120.; *Uő*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. Hadtörténelmi Közlemények 104. (1991) 80–122.; *Uő*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában. Hadtörténelmi Közlemények 104. (1991) 3.sz. 3–52., illetve összegző jelleggel *Uő*: The Military Revolution in Hungary. In: Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of the Ottoman Conquest. Eds. Géza Dávid – Pál Fodor. Leiden–Boston–Cologne 2000. 117–159., továbbá *B. Szabó János*: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom”. Hadtörténelmi Közlemények 117. (2004) 443–480. és 118. (2005) 573–632.

²⁰ *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság kevésbé kutatott 16–17. századi gazdasági szerepköreiről. A bécsi udvar éléskamrája – a Habsburg Monarchia hadiipari piaca. In: Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József – Draskóczy István. Bp.–Miskolc 2009. 249–262.

²¹ *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. Történelmi Szemle 38. (1996) 163–217.

megfelelően itáliai hadmérnökök terveztek és építettek.²² Sőt, az újabb vizsgálatok szerint ugyanők az 1560–1570-es években a törökellenes horvát és magyar frontvidéken elvégezték Közép-Európa első haditérképészeti felméréseit is, amelyekhez hasonlóra majd csak a 18. században kerül sor.²³ Mindezek arról tanúskodnak, hogy a 16. század közepétől markáns hadügyi átalakulás-sorozat ment végbe a Habsburg Monarchiában és legfőképpen annak törökellenes magyar hadszínterén, amelyet joggal tarthatunk az *első* kora újkori hadügyi forradalomnak, noha ez elsősorban nem gyorsasága, hanem alapozó jelentősége miatt volt meghatározó.²⁴

E hadügyi változások sorában – némi 1520–1540-es évekbeli előzményekre építve – mégis talán a bécsi Udvari Haditanács 1556. novemberi megalapítása volt a legmeghatározóbb.²⁵ A már szinte naponta, tanács formájában ülésező kormány szerv ugyanis a későbbi hadügyminisztériumnak az elődje lett, s létrehozását mindenekelőtt a törökellenes magyarországi határvédelmi rendszernek köszönhetette – ezért sem terjedhetett ki hatásköre eredetileg a teljes monarchiára. A magyar–horvát hadszíntérrel való szoros kapcsolatát önmagában is jól jelzi, hogy 1556 és 1560 között első elnöke az az alsó-ausztriai származású Ehrenreich von Königsberg lett, aki előbb a győri könnyűlovasok főkapitányaként, majd 1552-ben úgynevezett magyarországi főhadparancsnok-helyettesként (*Stellvertreter des Oberstfeldhauptmanns in Ungarn*) alapvető szerepet játszott a bécsi rezidenciaváros és Alsó-Ausztriát védelmező győri főkapitányság kiépítésében.²⁶ De mindezt érzékletesen jelzi az is, hogy a Haditanács 16. századból fennmaradt iratanyaga többségében magyar vonatkozású dokumentumokat tartalmaz.²⁷

Végül a század folyamán olyan tisztségek egész sora jött létre, amelyek a 18. századi Habsburg hadügyigazgatás előzményeinek tekinthetők,²⁸ például a bécsi főhadszertárnokmester (*Oberstzeugmeister*), az úgynevezett erődítési főbiztos (*Oberstbaukommissar*), a dunai hajóhidakért felelős (*Oberstschiff- und Brückenmeister*).

²² További bőséges irodalomra lásd újabban *Domokos György*: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Bp. 2000.; A nemzetközi szakirodalomból lásd *Opll, F. – Krause, H. – Sonnlechner, C.*: Wien als Festungsstadt i. m.

²³ *Pálffy Géza*: A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angielini várépítész-család rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát–szlávön és a magyarországi határvidéken az 1560–1570-es években. Bp. 2011.

²⁴ *Black, J.*: A Military Revolution? i. m.; *Eltis, D.*: The Military Revolution i. m.; *Géza Pálffy*: The Habsburg Defense System in Hungary Against the Ottomans in the Sixteenth Century: A Catalyst of Military Development in Central Europe. In: *Warfare in Eastern Europe, 1500–1800*. Ed. Brian J. Davies. Leiden–Boston 2012. 51–61.

²⁵ *Oskar Regele*: Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848. Wien 1949.

²⁶ *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr 1999. 250.

²⁷ *Új*: A modern hadtörténetírás további kutatásra váró iratanyagáról. Az Udvari Haditanács XVI–XVII. századi iratai. *Hadtörténelmi Közlemények* 119. (2006) 538–559.

²⁸ *Pálffy G.*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia i. m. 176–185.

Hasonlóan döntő fontosságú volt a magyarországi főélelmester (*Oberstproviandmeister in Ungarn*), a magyarországi főmustramester (*Oberstmustermeister in Ungarn*) és a magyarországi hadi fizetőmester (*Kriegszahlmeister in Ungarn*) tisztségének felállítása, miként az utóbbiról még külön is szólunk.

A végvárrendszer finanszírozása

Az utóbbi tisztségviselők már egyszerre álltak a szorosan összefüggő had- és pénzügyigazgatás központi ellenőrzése alatt. A védelmi rendszer finanszírozása ugyanis talán még a kiépítésénél is nehezebb feladat volt, hiszen a pénzügyek a 16. században is „nervus belli”-nek számítottak. Amint ugyanis azt a 2. táblázat adatai egyértelműen jelzik, a Magyar Királyság alább még bemutatásra kerülő nem csekély jövedelmei már a kialakulóban lévő védelmi rendszerben szolgáló katonaság zsoldjára sem voltak elegendők. A rendszer fokozatos kiépülésével pedig a hadi kiadások tetemesen növekedtek. Így Magyarország az 1540-es évektől végleg rászorult a szomszédos osztrák és cseh tartományok, valamint a Német-római Birodalom évente rendszeres töröksegélyeire. Ugyanakkor e területek védelmükhöz ugyancsak rá voltak utalva a magyar és horvát határvidékre.

A kölcsönös egymásrautaltság a határvédelem finanszírozása területén végül különleges együttműködést eredményezett, ami még a monarchia pénzügyigazgatási rendszerére is hatással volt. Miként az Udvari Haditanács a 17. század elején frappánsan megfogalmazta, az a gyakorlat alakult ki, hogy „minden [Magyarországgal szomszédos] tartomány tartsa el saját magyarországi végvidékét.”²⁹ Ezzel összhangban az 1530–1540-es évektől az akkoriban legveszélyeztetettebb horvát határvidéket a szomszédos Krajna és Karintia éves segélyeiből kezdték finanszírozni, miközben a szlavóniai (vend) határvidék működtetésében a stájer segélyek szerepe volt kimagasló. A kanizsai főkapitányság 1566 után a magyarországi jövedelmek mellett ugyancsak Stájerország és Alsó-Ausztria segélyeire volt rászorulva. A győri végek ellátásában 1546-tól Alsó-Ausztria éves rendszeres segélyei játszottak elévülhetetlen szerepet. Morva- és Csehország segélyei a számunkra oly fontos bányavidéki végházak fenntartásában bírtak komolyabb jelentőséggel.³⁰ Végül a felső-magyarországi főkapitányság jelentősebb helyi jövedelmei mellett gyakran rászorult a sziléziai és birodalmi rendek segélyeire, az utóbbiakból a többi határvidékre is gyakorta jutott. 1576 és 1606 között a

²⁹ „Das jedes Landt seine sondere graniczen in Hungern zuerhalten.” Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Kriegsarchiv (a továbbiakban: ÖStA KA) Akten des Wiener Hofkriegsrates Reg. 1613 Dez. Nr. 68.

³⁰ Pálffy Géza: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. In: Végvár és ellátás. Szerk. Petercsák Tivadar – Berecz Máttyás. Eger 2001. 183–219.

Reichstürkenhilfe kb. 18 700 000 rFt-ot tett ki, mely summa kb. huszonötszöröse volt a Magyar Királyság még mindig tekintélyes éves jövedelmeinek.³¹

2. táblázat A magyar–horvát határvédelmi rendszer végvári katonaságának zsoldszüksége és a Magyar Királyság éves jövedelmei, illetve becsült hadi kiadásai rajnai Forintban (rFt)³² (1545–1593)

Év	A magyar- és horvátországi katonaság kalkulált zsoldja (rFt)	A zsold és az éves jövedelem* aránya (%-ban)	A zsold és a hadi kiadások** aránya (%-ban)
1545	383 640	100	100,0
1546	358 776	100	100,0
1548	600 682	100	64,0
1549	496 938	100	78,0
1554	761 766	100	50,0
1556	945 475	81	40,5
1558	1 025 040	75	37,5
1572	1 220 761	63	31,5
1576	1 658 736	46	23,0
1577	1 461 900	53	26,5
1578	1 368 348	56	28,0
1582	1 418 292	54	27,0
1593	1 726 622	45	22,5

* = körülbelül 800 ezer rFt, ** = körülbelül 400 ezer rFt

Forrás: *Pálffy G.*: A Magyar Királyság i. m. 139.

Röviden szólva: a monarchia osztrák, német és cseh területeinek segélyei a 16. században kiemelkedő szerepet játszottak a Közép-Európát védelmező magyar–horvát törökellenes határvédelem kiépítésében és fenntartásában. Ám a közös siker hátterében nemcsak a kényszerű összefogás, hanem azok a jelentős pénzügyigazgatási reformok is álltak, amelyek I. Ferdinánd uralkodása alatt a Habsburg Monarchiában és Magyarországon egyaránt végbementek. Ezek nélkül a hadügyi forradalom sem jelentkezhetett volna Magyarországon. Az összetett monarchiában teljes pénzügyi unió ugyan nem alakult ki, de egy olyan közös pénzügyigazgatási keret alapjaiban mégis létrejött, amely rövid távon elősegítette a határvédelem finanszírozásának (ha nem is tökéletes) megszervezését, hosszú

³¹ *Winfried Schulze*: Die Erträge der Reichssteuern zwischen 1576 und 1606. Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands 27. (1978) 180–181.

³² A korszakban a bécsi központi udvari és kamarai szervek, az Alsó-ausztriai Kamara és más tartományi kamarák, a Haditanács, a Német-római Birodalom és az örökös tartományok rendjei a rajnai (régiesen: rénes) Ft-ot használták, ami ekkor már számítási pénzzé alakult. A magyarországi kamarai szervek ugyanakkor a szintén számítási pénz magyar (kamarai) forintot használták. Az átváltási értékek az alábbiak szerint alakulnak: 1 magyar (kamarai) Ft = 100 magyar dénár (den), 1 rajnai Ft [Rheinisch Gulden, régiesen: rénes Ft, a tanulmányban a továbbiakban: rFt] = 60 krajcár (kr) = 80 magyar den, így 1 magyar Ft = 75 kr = 1,25 rajnai Ft (rFt), illetve 1 rajnai Ft (rFt) = 0,8 magyar Ft. Tanulmányunkban egységesen a rajnai Ft-ban számított értékeket tüntetjük fel (rFt).

távon pedig még a későbbi állandó hadsereghez szükséges pénzügyigazgatás alapjainak lerakását is. A 16. század e téren is az alapozás meghatározó időszaka volt.

A Habsburg pénzügyigazgatási reformok és állami jövedelmek a 16. században

A Habsburg uralkodók Mohács utáni pénzügyi és igazgatási reformjai az oszmán terjeszkedés által kiváltott reakcióként is értelmezhetők.³³ A nagy erőforrásokkal bíró, katonailag és adózásügyileg, fiskálisan is jól szervezett, eleinte legyőzhetetlennek tűnő és mintegy másfél évszázadig annak is bizonyuló Oszmán Birodalommal csak úgy lehetett felvenni a küzdelmet, ha a Habsburg fél a felmerülő katonai és pénzügyi problémákat együttesen kezelve új alapokra helyezi a had- és pénzügyigazgatását. I. Ferdinánd trónra lépését követően előbb Ausztriában szervezte újjá a pénzügyek kormányzását: a még I. Miksa által Innsbruckban létrehozott kamarát felső-ausztriai illetékességgel szervezte újjá (ez lett a Felső-ausztriai, más néven Tiroli, vagy Innsbrucki Kamara), míg a bécsi székhellyel új kamarát hozott létre, ez lett az Alsó-ausztriai Kamara.³⁴ I. Ferdinánd egyébként nehéz pénzügyi helyzetet örökölt osztrák tartományai-ban, főként a jelentős adósságok miatt.³⁵ A mohácsi csatát követően előálló új helyzetben, a magyar és cseh trón megszerzésével az ifjú Habsburg uralkodó pénzügyi helyzete egyáltalán nem javult, mivel mindkét országban súlyos pénzügyi gondok elé nézett.

Az új helyzetben elsőrendű feladatai közé tartozott bécsi székhellyel egy új, öszbirodalmi, pénzügyi koordinációs szerv, az Udvari Kamara (1527) felállítása. Ezt követte a helyi kamarák létrehozása: a Cseh Kamarát szintén 1527-ben, a Magyar Kamarát budai székhellyel 1528-ban hozta létre az uralkodó. Érdekes, hogy mind a Vencel, mind a Szent Korona alá tartozó területek először csak egy központi kamarát kaptak, majd pár évtized tapasztalatainak a levonása után döntött I. Ferdinánd a Sziléziai Kamara felállítása (1558), majd fia, II. Miksa (ur. 1564–1576) a Szepesi Kamara létrehozása mellett (1567). Szintén II. Miksa nevéhez fűződik a német-római birodalmi gyűlések töröksegély-rendszerének

³³ *Gábor Ágoston*: The Impact of the Habsburg-Ottoman Wars: A Reassessment. In: Die Schlacht von Mogersdorf / St. Gotthard und der Friede von Eisenburg / Vasvár 1664. Rahmenbedingungen, Akteure, Auswirkungen und Rezeption eines europäischen Ereignisses. Hrsg. Karin Sperrl – Martin Scheutz – Arno Strohmeyer. Eisenstadt 2016. 89–100.

³⁴ *Peter Rauscher*: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). Wien–München 2004. 153–155.

³⁵ *Gerhard Rill*: Fürst und Hof in Österreich. Von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht Mohács (1521/22 bis 1526). Bd. 2. Gabriel von Salamanca, Zentralverwaltung und Finanzen. Wien–Köln–Weimar 2003. 239–392.

megreformálása is, amely szintén fontos eleme lett a hadügyi költségek finanszírozásának.³⁶

A Habsburg uralkodók pénzügyi politikájához hozzátartozott az elidegenített uralkodói jövedelmek visszaszerzése. Magyarországon a zálogba adott harmincadok visszaváltása, a kamarai kincstári uradalmak újjászervezése, bővítése, a bánya- és pénzverőkamarák királyi kézbe vétele, a hadiadónak a földesuraktól való visszaszerzése,³⁷ míg az osztrák és cseh tartományok esetében az adórendszer megreformálása volt meghatározó, ezek közül az egyik legjelentősebb lépés 1541 után a *contributio* (hadiadó) rendszerének megszervezése, valamint új adók (például a csehországi söradó) bevezetése és a régebbiek emelése volt.³⁸

3. táblázat A Habsburg Monarchia bevételei a 1560–1570-es években (rFt)

Bevétel típusa	Összeg	%	%
I. Rendes jövedelmek (vámok, kamarai, kincstári bevételek stb.)			
Osztrák tartományok	869 000	52,1	34,2
Cseh Királyság és Szilézia	200 000	12,0	7,9
Magyar Királyság	600 000	35,9	23,6
I. Összesen	1 669 000	100,0	65,7
II. Rendkívüli jövedelmek (hadiadók és hadi célra lefoglalt jövedelmek, különadók, segélyek)			
Osztrák tartományok	200 000	23,3	7,9
Cseh Királyság és Szilézia	460 000	53,5	18,2
Magyar Királyság	200 000	23,3	7,9
II. Összesen	860 000	100,0	34,0
I–II. Rendes és rendkívüli jövedelmek	2 529 000		100,0

Forrás: lásd a jegyzetben³⁹

³⁶ *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen i. m. 122–187.; *Winfried Schulze*: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung. München 1978.; *Maximilian Lanzinner*: Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576). Göttingen 1993.; *Peter Rauscher*: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfen von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkrieges“ (1548–1593). In: Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert. Hrsg. Friedrich Edelmayer – Maximilian Lanzinner – Peter Rauscher. Wien–München 2003. 45–83.; *Thomas Winkelbauer*: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter I–II. Wien 2003. I. 409–529.

³⁷ *Kenyeres István*: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. Történelmi Szemle 45. (2003) 61–92.

³⁸ *Peter Rauscher*: Comparative Evolution of the Tax Systems in the Habsburg Monarchy, c. 1526–1740. The Austrian and the Bohemian Lands. In: La Fiscalità nell’Economia Europea Secc. XIII–XVIII. Fiscal Systems in the European Economy from the 13th to the 18th Centuries. A cura di Simonetta Cavaciocchi. Firenze 2008. 291–320.

³⁹ *Alfons Huber*: Studien über die finanziellen Verhältnisse Oesterreichs unter Ferdinand I. Mitteilungen für Österreichische Geschichtsforschung 4. (1893) 181–204.; *Kenyeres István*: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. Levéltári Közlemények 74. (2003) 92–96.

A 3. táblázat adatai alapján a Habsburgok éves rendes bevételei az 1560–1570-es években elvben elérték az 1,7 millió rFt-ot. A gyakorlatban ennél kevesebbre számíthattak, ugyanis például az osztrák tartományok bevételeire előre kiutalt (hitel)törlesztések összege éves szinten 500 ezer rFt-ot tett ki. A Magyar és a Szepesi Kamara 1574–1576 közötti kiadásainak is „csak” 55%-át tudták hadi és mindössze 2%-át udvari költségekre fordítani, míg az adósságtörlesztés 21%-ot, a kamarai igazgatási költségek 13%-ot, a királyi tanács tagjainak fizetése pedig 4%-ot vitt el, de a különböző uralkodói kegydíjakra is 3% ment el.⁴⁰ A rendes jövedelmekből tehát 800–900 ezer rFt állhatott rendelkezésre a hadi és az udvari költségek finanszírozására.⁴¹ Éppen ezért volt szükség a hadi- és más rendkívüli adók rendszeres kivetésére, ami nélkül a Habsburg Monarchia finanszírozhatatlanná vált volna. Meg kell azonban jegyezni, hogy az osztrák, cseh és sziléziai rendek többször maguk fogadtak fel csapatokat a magyar végvidékre, vagy a saját rendi fizetőmestereik juttatták el a hadi fizetőmesterekhez a beszedett hadiadót.⁴²

A fentiekhez járult még a német-római birodalmi rendek által esetenként megszavazott töröksegély, a *Türkenhilfe* is. A töröksegély kapcsán egyelőre hiányos és ellentmondó adatok állnak a kutatás rendelkezésére: az 1580-as években a birodalmi katonai büdzsétervekben általában 400–700 ezer rFt-tal számoltak.⁴³ Ha minden forrás rendelkezésre állt volna, akkor éves szinten elvben mintegy 3 millió rFt-tal is számolhattak volna Bécsben. Ám közelebb állunk a valósághoz, ha azt feltételezzük, hogy minimum 2, legfeljebb 2,5 millió rFt állhatott rendelkezésre évről évre a feladatok – az udvartartás és a hadi költségek – finanszírozására.⁴⁴

Felmerülhet a kérdés, hogy a Habsburg Monarchia fenti bevételei hol helyezkedtek el a többi európai nagyhatalom bevételeihez képest? Nézzük először a spanyol „rokonokat”: Kasztília, illetve a Spanyol Királyság bevételei 1523-ban

⁴⁰ Kenyeres I.: A királyi Magyarország bevételei i. m. 97–99.

⁴¹ Huber 970 ezer rFt-ra teszi a rendes bevételeket. Lásd Huber, A.: Studien i. m. 204., míg Winkelbauer 950 ezer rFt-ra. Lásd Winkelbauer, T.: Ständefreiheit i. m. I. 488.

⁴² Pálffy G.: A törökellenes határvédelmi rendszer i. m. 210–213.; Kenyeres István: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az Udvari Pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623. Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez. Levéltári Közlemények 78. (2007) 90–91., 113–114.

⁴³ Rauscher, P.: Kaiser und Reich i. m. 61.; Rauscher, P.: Zwischen Ständen i. m. 314.; Pálffy G.: A törökellenes határvédelmi rendszer i. m. 201. Lásd még „Verzeichnis wie die ganz Hungerisch Gränicz von Siebenbürgen an biß auf die Traa und Windischlandt underhalten und Contentirt kan werden“, amely tervezetben 600 ezer rFt-tal számolnak a birodalmi segély kapcsán. ÖStA KA Alte Feldakten (a továbbiakban: AFA) 1580/12/5.

⁴⁴ Winkelbauer 2,150 e rFt-ra becsülte a Habsburgok jövedelmeit a 16. század második harmadára. Winkelbauer, T.: Ständefreiheit i. m. I. 488. A magyar kutatás korábban 1,9–2,1 millió rFt-ra tette a bevételeket. Lásd Pálffy G.: A törökellenes határvédelmi rendszer i. m. 200.; Újabban már a fenti értékek (minimum 2, legfeljebb 2,4–2,5 millió rFt éves bevétel) az elfogadottak. Lásd Uő: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia i. m. 74. 6. táblázat és 205.

2 millió dukátra tehető, V. Károly bevételei 1555-ben, a gyarmatbirodalomból származó hatalmas jövedelmekkel együtt már 14,2 millió dukátra becsülhető, a spanyol király bevétele 1598-ban is elérte a 13 millió dukátot. A francia király bevételei 1523-ban 2,5 millió dukátra, 1576-ban 4,25, 1596-ban 4,5 millióra rúgtak. Ehhez képest a Habsburg Monarchia 2–2,5 millió rFt-ra becsült jövedelme dukátban ennek az összegnek mintegy felét tette ki, tehát 1–1,25 millió dukátnak felelt meg. Ennél a Velencei Köztársaságnak is magasabbra rúgtak a bevételei: 1548-ban 2 millió, 1555-ben 1,6 millió dukátra.⁴⁵ Azaz a közép-európai Habsburg állam a jövedelmek tekintetében ekkor még csak regionális európai hatalomnak számított.

Magyar szempontból érdemes megjegyezni, hogy a Habsburgok összetett monarchiája számára a Magyar Királyság nem csupán állandó hadiköltség-kifizető helyet, pénzügyi teherként jelentett, hanem – még Mohács előtti területei kétharmadának elvesztése ellenére is – az egyik legjelentősebb bevételét, mintegy harmadát produkálta a 16. század második felében a korabeli „államháztartásnak”.⁴⁶

4. táblázat A Habsburg Monarchia bevételeinek megoszlása az 1550–1570-es években

Ország/tartomány	Összeg (rFt)	%
Osztrák tartományok	1 079 000	42,5
Cseh Korona	660 000	26,0
Magyar Korona	800 000	31,5
Összesen	2 539 000	100,0

Forrás: lásd a 39. jegyzetben

A magyarországi jövedelmeket a Magyar Kamara kezelte, eleinte meglehetősen kevés eredménnyel, hiszen az 1540-es évek első felében mindössze 7–8 ezer rajnai Ft-nyi bevételt tudott elszámolni. A 16. század közepétől beérő fiskális reformoknak köszönhetően azonban az 1550–1560-as évekre már évi 180–220 ezer rFt-ra, az 1570-es évekre pedig 230–240 ezer rFt-ra emelkedtek a kamara bevételei. Az alapításakor a teljes Magyar Királyság területére létrehozott Magyar Kamara illetékessége a török foglalásokkal, az Erdélyi Fejedelemség létrejöttével, és a horvát–szlavón területek igazgatási átszervezésével, lényegében katonai kormányzat

⁴⁵ *Richard Bonney*: The European Dynastic States 1494–1660. Oxford 1991. 352–353.; *Winkelbauer, T.*: Ständefreiheit i. m. I. 488.; *Carlo Capra*: The Italian States in the Early Modern Period. In: The Rise of the Fiscal State in Europe i. m. 421. *Lanzinner, M.*: Friedenssicherung i. m. 180. Tabelle 1. A Spanyol Királyság 16. századi bevételeire lásd még Korpás Zoltán e számban közölt tanulmányát.

⁴⁶ *Kenyeres I.*: I. Ferdinánd i. m. 90–91.; *Kenyeres I.*: A királyi Magyarország bevételei i. m. 103.

alá kerülésével folyamatosan szűkült. 1567-ben a fiskális-katonai szempontok figyelembe vételével hozták létre a Szepesi Kamarát, amely az ország északkeleti részének, akkori nevén Felső-Magyarországnak a kincstári jövedelmeit kezelte. Ezen a területen egyfajta fiskális-katonai gazdálkodás figyelhető meg: a kassai székhelyű kamara jövedelmeinek meghatározó részét a katonai szempontok előtérbe helyezésével kialakított, a végvárok fenntartására rendelt kincstári uradalmak képezték (1574–1576-ban éves átlagban a bevételek 42%-a, 1584–1586 között pedig 58%-a származott a végvárok uradalmaiból!). A Szepesi Kamara az 1570-es években az ország jövedelmeinek harmadát kezelte és bevételeit az 1560–1580-as évekre 230–240 ezer rFt-ra tehetjük.⁴⁷

A Magyar Kamara illetékességét csorbító másik intézkedés az alsó-magyarországi bányakamarák (Körmöcbányai Kamara és az alárendelt selmezbányai alkamara, illetve a beszercebányai rézvállalat), valamint a nyugat-magyarországi harmincadok és néhány fontos alsó-magyarországi uradalom Alsó-ausztriai Kamara alá rendelése volt 1548-ban.⁴⁸ Ezek az igencsak jövedelmező kincstári források az ország „állami” jövedelmének 30-40%-át képezték (ez az 1570-es évek közepén 320 ezer rFt körüli összeget jelentett).⁴⁹ A kialakított hazai pénzügyigazgatási rendszer – bár magyar (rendi) szempontból sérelmesnek látszott – összbirodalmi fiskális-katonai érdekeket szolgált.

A jövedelmek szerkezetének vizsgálata azt mutatja, hogy a legjelentősebb bevételi forrást a külkereskedelmi vámok, a harmincadok képezték, mivel a bevételek 35%-át szolgáltatták. Ezt követte az Alsó-ausztriai Kamara által igazgatott alsó-magyarországi bánya- és pénzverőkamara haszna (25%). Ezekon kívül a kamarai uradalmak által a végvárok katonaságának főként élelmiszerben szolgáltatott jövedelmei voltak igazán jelentősek (országos szinten 20%), a rendek által megszavazott és a kamarák által beszedett hadiadó mindössze 9%-ot tett ki. A kiadásoknál egyelőre a két hazai kamara adatait ismerjük, ezek alapján vizsgálatunk szempontjából meghatározó, hogy az 1570-es évek közepén a Magyar Kamara kiadásainak 41%-át, a Szepesinek a 70%-át katonai költségek képezték. A hiteltörlesztések a Magyar Kamara esetében 31%-ot, míg a Szepesi esetében 11%-ot tettek ki. A katonai költségek és a hiteltörlesztések tehát a két kamara esetében a kiadások 76%-át tették ki.⁵⁰

⁴⁷ Uo. 93–95.

⁴⁸ Kenyeres I.: I. Ferdinánd i. m. 83–84.; *Uő*: Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Bp. 2008. 76–77.

⁴⁹ *Uő*: I. Ferdinánd i. m. 89.; *Uő*: A királyi Magyarország bevételei i. m. 94–96.

⁵⁰ Uo. 97–98.

A hadi kiadások finanszírozási mechanizmusa a 16. században

A Habsburgok jövedelmeit az országos kamarák, a cseh és osztrák tartományok esetében a hadiadókat a rendi adószedők szedték be. A bevételeket általában helyben utalványozták valamilyen államigazgatási vagy katonai kiadásra, de igyekeztek valamennyi pénzmozgást nyilvántartani. A helyi igazgatási költségek teljesítése után a fennmaradó bevételeket lényegében két célra fordították: a közös uralkodói udvar és központi államigazgatás fenntartására, valamint a hadi költségek finanszírozására. Nem véletlen, hogy éppen e két feladatra jött létre egy-egy fizetőmesteri pénztár.

Az udvari fizetőmester tisztségét és hivatalát az udvartartás költségeinek biztosítására hozták létre 1532-ben. Élén az udvari fizetőmester állt (*Hofzahlmeister*), aki formálisan az udvartartáshoz kapcsolódó kiadásokért és az erre a célra a tartományi kamarákból átutalt pénzek bevételezéséért volt felelős. Ennek ellenére számos esetben és időszakban meghatározó szerepet játszott az udvari fizetőmester a monarchia hadi kiadásainak finanszírozásában. Az udvari fizetőmester számadásai 1542-től maradtak fenn.⁵¹ A számadáskönyvek elemzése alapján megállapítható, hogy az 1540-es évek közepétől 1556-ig az udvari fizetőmester központi szerepet játszott a hadi kiadások finanszírozásában: évente 200–300 ezer rFt-tól egészen egy millió rFt-ig terjedtek a hadi kifizetések összegei, amelyek ekkor a hivatal kiadásainak 30–70%-át tették ki. Az udvari fizetőmester által hadi célra kifizetett összegek döntő részét a magyarországi katonai költségekre fordították: az 1540-es évek közepén mintegy évi 300–350 ezer rFt-ot, az évtized végére már évi 400–500 ezer rFt-ot. Mindez azt jelenti, hogy az 1540-es évek közepén az udvari fizetőmester hivatala fedezte a magyarországi zsoldköltségek közel 100%-át, majd az 1540-es évek végén a zsoldköltségek ugrásszerű növekedésekor is mintegy 50–60%-át. Ugyanakkor az 1550-es évek elejének nagy várháborúi idején újfent az udvari fizetőmester fizette a magyarországi hadi költségek 80–90%-át.⁵² Mindez jól érzékelteti a magyar hadszíntér már említett kiemelt jelentőségét is.

A másik pénztár az 1540-es évektől állandósuló hadi fizetőmesteré volt. Az ő hivatalát azért hozták létre, hogy az uralkodó hadi kiadásait közvetlenül intézze, a hadi költségekre kiutalt összegeket beszedje, vagy a számadáskönyvekben feltüntesse, illetve az elrendelt hadi költség-kifizetéseket végrehajtsa. A hadi fizetőkészt

⁵¹ Az udvari fizetőmester számadásait lásd ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: ÖStA FHKA) Hofzahlamtsbücher. A számadáskönyvek forrásértékére lásd *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen i. m. 250–252.; *Christian Sapper*: Die Zahlamtsbücher im Hofkammerarchiv 1542–1825. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 35. (1982) 404–455.; *Mark Hengerer*: Die Rechnungsbücher des Hofzahlmeisters (1542–1714) und die Zahlamtsbücher (1542–1825) im Wiener Hofkammerarchiv. In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16–18. Jahrhundert): Ein exemplarisches Handbuch. Hrsg. Josef Pauser – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer. Wien–München 2004. 128–143.

⁵² *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 91–99.

léteére már az 1520-as évektől van adatunk, a hivataloszerű működés azonban csak az 1550-es évekre alakult ki, amikor az Udvari Haditanács is megszületett. Több hadi fizetőmester is tevékenykedett párhuzamosan, ezek közül a legfontosabb az egészen a tizenöt éves háború végéig magyarországinak (*Kriegszahlmeister in Ungarn*), majd ezt követően udvarinak nevezett hadi fizetőmester (*Hofkriegszahlmeister*) volt. Jelentős szerepe volt az 1560-as évektől megjelenő felső-magyarországi hadi fizetőmesternek is, főként a tizenöt éves háború (1591–1606) időszakában, de ismerünk az 1540-es évektől szlavóniai, illetve horvátországi, valamint a Habsburgok erdélyi uralmának (1551–1556) idején erdélyi hadi fizetőmestereket is. A Habsburg kormányzat által kinevezett hadi fizetőmesterekkel – mint fentebb utaltunk rá – párhuzamosan működtek rendi (hadi) fizetőmesterek is, akik az egyes tartományok rendjei által megszavazott hadisegélyt maguk vitték el a végvárokba (például alsó-ausztriai, belső-ausztriai, sziléziai hadi fizetőmesterek).⁵³

Noha a sokféle jövedelemnek megfelelően egy időben több hadi fizetőmester is működött, a legfontosabb szerepet kétség kívül a magyarországi/udvari hadi fizetőmester játszotta. Ő gondoskodott a többi említett katonai hivatal pénzeszközeiről (főlésmesteri, hajómesteri, főhadszertárnoki stb. hivatalok), másrészt rajta keresztül fizették a magyarországi (bányavidéki, a győri, a kanizsai, majd a Kanizsával szembeni) végvidékek katonaságának jó részét, a 17. századtól pedig a monarchia más hadszíntereinek kiadásait is. Éppen ezért a magyarországi/udvari hadi fizetőmester számadásai széleskörű áttekintést nyújthatnak a monarchia hadi költségeinek finanszírozásáról. A kutatás legnagyobb sajnálatára azonban igen csekély számban maradtak ránk ezek a számadások: a legfontosabb hivatal, a magyarországi hadi fizetőmester esetében jelenlegi ismereteink szerint a 16. századból mindössze egy számadás maradt fenn: az 1570. évi, amelynek főbb adatait (5. és 6. táblázat) érdemes vizsgálatunk tárgyává tenni.

5. táblázat A magyarországi hadi fizetőmester bevételei (1570)

Befizetők	rFt	%
Udvari pénztár	148 556	11,6
Központi/tartományi és helyi hivatalok	228 523	17,8
Tartományok rendjeinek befizetései	228 944	17,8
Külföldi segély	196 777	15,3
Egyéb	156 860	12,2
Hitel	324 163	25,2
Összesen	1 283 823	100,0

Forrás: ÖStA KA Armee-Schemata Bd. 9a.; *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen i. m. 275–277.; *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 102–104.

⁵³ Lásd a 42. jegyzetben idézett munkákat.

A hadi fizetőmester legjelentősebb bevétele a hitelekből származott, amelyek a negyed részét tették ki a befizetéseknek. Ez egy fontos mutatója a korabeli fiskális államoknak. Ezután következtek a központi hivatalok és a helyi kamarák, ezzel megegyező mértékben járultak hozzá a költségekhez az egyes tartományok, országok rendjei. A külföldi segélyek – köztük a német-római birodalmi rendké is – meghatározónak bizonyultak (15%). Az udvari pénztár is jelentős szerepet játszott a befizetések 11%-ával. A hitelek katonai finanszírozásban játszott szerepét támasztja alá az 1569. évi hadi fizetőmesteri számadásról készített kivonat is: az ekkor elkönyvelt 1 millió 336 ezer rFt bevételből 329 ezer rFt (24,6%) hitelekből származott.⁵⁴

6. táblázat A magyarországi hadi fizetőmester kiadásai (1570)

Kifizetések	rFt	%
Magyarországi és horvátországi végvárok zsoldköltségei	676 369	52,4
Egyéb hadi kiadások	224 342	17,4
Hadi hitelek törlesztése	196 581	15,2
Nem hadi kiadások	192 954	15,0
Összesen	1 290 246	100,0

Források: ÖStA KA Armee-Schemata Bd. 9a.; *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen i. m. 272–274.; *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 105–106.

A kiadások kapcsán a legszembeűnőbb, hogy a magyar- és horvátországi végváriak zsoldjaira kifizetett tekintélyes, 670 ezer rFt-nyi összeg alig haladta meg a hadi fizetőmester kiadásainak a felét. Ha az egyéb hadi költségeket is figyelembe vesszük (főlélmesteri hivatal, várépítési költségek – például Győr, Komárom, Kanizsa, Bécs esetében –, főmustramesteri és más hadi hivatalok költségei), a tényleges hadi kiadások aránya a 70%-ot is alig éri el. A hadi célra felevett hitelek törlesztése jelentős tételt (15%) tett ki, ami mutatja, hogy a hitelrendszer alapjaiban járult hozzá a katonai költségek finanszírozási rendszeréhez bevételi és kiadási oldalon egyaránt.

A fenti táblázatban az egyéb hadi kiadások alatt lényegében a felső-magyarországi hadi fizetőmester számára kiutalt 223 ezer rFt-nyi összeg szerepel. Mint fentebb utaltunk rá, Felső-Magyarországon a 16. század második felétől önállóan működött egy hadi fizetőmesteri hivatal, amely közvetlenül finanszírozta az itteni végvidék hadi kiadásait, amely határvidéket és annak finanszírozását a neves Lazarus von Schwendi generális szervezt meg az 1560-as évek második felében.⁵⁵

⁵⁴ Sajnos a számadás nem maradt fenn, csupán a bevételek rövid kivonata található meg: ÖStA Haus, Hof- und Staatsarchiv, Schlossarchiv Grafenegg, Militaria, Karton 153. Konv. 1/a.

⁵⁵ *Pálffy Géza*: Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a 16. század második felében. Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583). In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában: Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk. Mayer László – Tilcsik György. Szombathely 2003. 101–120.

1569-ből fennmaradt a felső-magyarországi hadi fizetőmester számadása, amely alapján képet kaphatunk e hivatal működési rendszeréről (7. és 8. táblázat).

7. táblázat A felső-magyarországi hadi fizetőmester bevételei (1569)

Befizetők	rFt	%
Magyarországi hadi fizetőmestertől	350 692	75,2
Sziléziai Kamarától	22 844	4,9
Felső-magyarországi jövedelmek	80 309	17,2
Hitel	11 958	2,6
Egyéb	250	0,1
Összesen	466 053	100,0

Forrás: ÖStA KA AFA 1569/13/1.; *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 107–108.

A számadáskönyv alapján egyértelmű, hogy a felső-magyarországi hadi fizetőmester tulajdonképpen a magyarországi hadi fizetőmester helyi, mondhatnánk északkelet-magyarországi hadszíntéri kifizető pénztára volt, tőle kapta bevételei háromnegyed részét. Rendelkezett ugyanakkor saját befizetőkkel is a Szepesi Kamarától, a helyi harmincadoktól és a kamara alá tartozó uradalmakból, ezekből származott bevételeinek 17%-a. Ezek közül az uradalmak élelemben történő „befizetési” voltak a legjelentősebbek, 43 ezer rFt-tal, ami az összbevételek 9%-át képezte. A Sziléziai Kamara befizetése alig 5%-ot ért el, míg a hitelek nem játszottak különösebb szerepet a felső-magyarországi hadi pénztár esetében.

8. táblázat A felső-magyarországi hadi fizetőmester kiadásai (1569)

Kifizetések	rFt	%
Felső-magyarországi végváriak zsoldja	502 551	94,3
Hitelörlesztés	13 177	2,5
Építési és hadi igazgatási költségek	13 254	2,5
Hivatali kiadások	3 999	0,7
Összesen	532 981	100,0

Forrás: ÖStA KA AFA 1569/13/1.; *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 109.

A kiadások döntő részét a felső-magyarországi végvári katonák zsoldjára fordította az itteni hadi fizetőmester. Ez 1569-ben meghaladta a bevételeket, így jelentős (14%-os) deficit alakult ki. Megjegyzendő, hogy a magyarországi hadi fizetőmester kiadásaiával szemben Felső-Magyarországon a hadi pénztári kifizetések (ide értve a hitelörlesztést is) szinte teljes egészükben (97%) ténylegesen hadi költségekre mentek el.

A hadi fizetőmesterek által kezelt összegek nagyságrendjét jól szemlélteti, hogy a magyarországi hadi fizetőmesterei számadásról készített 1569. évi kivonat legalább 1 millió 330 ezer és 1 millió 530 ezer rFt közötti bevételről tesz tanúbizonyságot,

azonban ebből az évből sajnos nem ismerjük a kiadásokat. Az 1569. évi felső-magyarországi és az 1570. évi magyarországi hadi fizetőmesterek által katonai célra kiadott összegeket viszont pontosan meg lehet állapítani: ezek 1,35 millió rFt-ra rúgtak.⁵⁶ Adataink alapján feltételezhetjük, hogy az 1570–1580-as években éves szinten 1,3–1,5 millió rFt körül lehetett ténylegesen az az összeg, amelyet a Habsburg uralkodók a magyarországi katonai költségekre elő tudtak teremteni, és ennek negyedét évről évre már hitelekkel biztosították. Az éves zsoldköltség-szükségletet és más katonai költségeket azonban a számadásokban feltüntetett összegnél jóval nagyobbra, minimum 1,5–2 millió rFt-ra becsüljük, amihez hozzájárult még az udvartartás éves átlagban 650 ezer rFt-ra tehető költsége is.⁵⁷ Mindebből az a következtetés vonható le, hogy amennyiben minden évben befolytak volna a monarchia jövedelmei, akkor is éppen hogy csak finanszírozhatók lettek volna a kiadások. Ugyanakkor tudjuk, hogy a 2 millió rFt-os hadi kiadási szinthez képest már eleve 500–600 ezer rFt-tal kevesebbet tudtak kifizetni, tehát minden évben nagyságrendileg ekkora deficit keletkezett, ami hosszabb távon az államadósság jelentős növekedéséhez járult hozzá. Egy, az állami hitelezők listáját feltüntető összeállítás szerint a Habsburgok 1521 és 1612 között 1,3 millió birodalmi tallért és 12,6 millió rFt-ot vettek fel.⁵⁸ Nem csodálkozhatunk azon, hogy az államadósság összege II. Rudolf császár trónra lépésekor (1576) 10,7 millió rFt-ra rúgott.⁵⁹

A tizenöt éves háború finanszírozása

Mint láthattuk, a Habsburg Monarchia jelentős hadügyi és pénzügyi kihívásokkal szembesült az Oszmán Birodalom elleni konfrontáció során. Az 1568-ban megkötött drinápolyi békét követő időszak nélkülözötte a nagy ostromokat és a tömeghadseregek felvonulását, tehát a háború legköltségesebb válfaját, ennek ellenére a stabilizálódó végvárrendszer fenntartása is jelentős pénzügyi kihívások elé állította a bécsi vezetést. Mint láthattuk, a „békeidőszakban” is nagyon sokba kerülő végvárrendszer fenntartása is komoly akadályokba ütközött, hitelek folyamatos felvétele nélkül nem is lett volna finanszírozható. Ehhez képest a hosszú török háborúnak nevezett tizenöt éves háború (1591–1606) időszakában a

⁵⁶ *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 109–111.

⁵⁷ *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen i. m. 248–271.; *Peter Rauscher*: Die Finanzierung des Kaiserhofs von der Mitte des 16. bis zu Beginn des 18. Jahrhunderts. Eine Analyse der Hofzahlamtsbücher. In: Hofwirtschaft. Ein ökonomischer Blick auf Hof und Residenz in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Hrsg. Gerhard Fouquet – Jan Hirschbiegel – Werner Paravicini. Ostfildern 2008. 415–417.

⁵⁸ *Lukas Winder*: Die Kreditgeber der österreichischen Habsburger 1521–1612. In: Das „Blut des Staatskörpers”. Hrsg. Peter Rauscher – Andrea Serles – Thomas Winkelbauer. München 2012. 440–441.

⁵⁹ *Rauscher, P.*: Zwischen Ständen i. m. 308–309.

Kárpát-medencében addig nem látott nagyságú seregek jelentek meg, több nagy ostromot és nyílt ütközetet is megvívtak.

A Habsburg oldalon a háborús kiadásokat évi 6 millió rFt-ra becsülik, tehát a háború előtti időszak éves bevételeinek két és fél-háromszorosára, de vannak olyan becslések is, amelyek szerint a 10 milliót is elérték volna.⁶⁰ 1593-ban a magyarországi végek nagyságrendileg 1 millió rFt-ra, a horvátországi végek zsoldkölsége pedig 300 ezer rFt-ra rúgtak, az ebben az időben a végekre felvett 4800 főnyi rendkívüli mezei katonaság fizetésére pedig további közel 400 ezer rFt-ot terveztek, így ekkor mintegy 1,7 millió rFt zsoldösszeggel számolhatunk csak a végvidékek tekintetében. 1598-ban pedig csak a magyarországi végvidék zsoldköltésére terveztek 1 millió 380 ezer rFt-ot, így az összkiadás ebben az évben meghaladhatta az 1,9–2 millió rFt-ot is.⁶¹ A nyílt háborúban operáló mezei hadakat általában öt hónapra fogadták fel, általában 30 ezer fős létszámokkal kalkulálhatunk, bár az egyes hadjáratok során jelentős eltérések is mutatkoztak.⁶² A költségekre jellemző, hogy az Udvari Kamara egy 1607. évi tervezetében szereplő 24 ezer gyalogosból és 4 ezer lovasból álló hadsereg 5 hónapos felfogadási költségét 2,34 millió (!) rFt-ra becsülték.⁶³

9. táblázat A tizenöt éves háború éves kiadásainak becsült összege

Költség	Minimum (rFt)	Feltehető (rFt)
Végvidék zsoldkölsége	1 300 000	1 900 000
Egyéb hadi költségek	500 000	500 000
Mezei hadak költségei (28–30 ezer fő)	2 300 000	2 500 000
Összesen	4 100 000	4 900 000

Forrás: lásd a jegyzetben⁶⁴

Számításaink szerint a katonai költségek évente elérhették a 4–5 millió rFt-ot, de nagyobb hadjáratok idején akár a 6 millió rFt-ot is. A fenti költségekhez ugyan hozzá kell számítanunk az udvartartás ekkoriban évi 400–500 ezer rFt-ra tehető költségeit is,⁶⁵ így összességében akár 4,6–6,5 millió rFt-ra lehetett szükség,

⁶⁰ *Winkelbauer, T.*: Ständefreiheit i. m. 482.; *Czigány I.*: Reform i. m. 67.

⁶¹ *Pálffy G.*: A törökellenes határvédelmi rendszer i. m. 194. 2. táblázat; *Uő.*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények* 108. (1995) 121–122.

⁶² *Bagi Zoltán Péter*: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. *Hadszervezet, érdekvégyesítés, reformkísérletek*. Bp. 2011. 47–56.; *David Parrott*: The Business of War. Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe. Cambridge 2012. 95.; A régebbi irodalomból napjainkig alapvető *Eugen Heischmann*: Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. Wien 1925. passim.

⁶³ *Felix Stieve*: Vom Reichstag 1608 bis zur Gründung der Liga. München 1895. 111–119.

⁶⁴ *Kenyeres István*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig. *Történelmi Szemle* 45. (2013) 555–557.

⁶⁵ A hosszú török háború második felében a 16. század utolsó harmadához képest csökkentek az udvari kiadások. *Rauscher, P.*: Die Finanzierung des Kaiserhofs i. m. 417–422.

ugyanakkor a 10 milliós nagyságrendet valószínűleg nem érték el a kiadások. Láthattuk, hogy békeidőben a fenti összeg felének-harmadának előteremtése is milyen nehézségbe ütközött. Ennek ellenére – úgy tűnik – a bécsi–prágai kormányzatnak megvoltak az eszközei a háború tartós finanszírozásához: a rendkívüli bevételek, amelyek az osztrák, cseh, morva, sziléziai rendek hadiadójának drasztikus emeléséből, a német-római rendek töröksegélyéből, a külföldi segélypénzekből és a hitelekből származtak.

A monarchia kamaráinak, hivatalainak háborús célokra történő kifizetéseiről rendelkezésre állnak adatok. 1592 és 1601 között az udvari hadi fizetőmesteri hivatalból összesen 15 millió rFt-ot, a felső-magyarországi hadi fizetőmesteri hivatalból⁶⁶ 4,3 millió rFt-ot, egyéb hivatalokból (tábori hadszertár, végvári és tábori építési hivatalok, katonai ételmezési hivatalok, főhajómesteri hivatal stb., továbbá a bécsi és linzi székhelyű, uralkodói jövedelmeket kezelő *Vizedom*-hivatalok) további 3,6 millió rFt-ot, tehát összesen 22,9 millió rFt-ot fizettek ki a hadi kiadásokra. Ez éves szinten 2,3 millió rFt-ot jelentett. 1602-től pedig érdekes módon az udvari pénztár vette át a hadi költségek finanszírozásának központi szerepét olyannyira, hogy 1605-ben csak az udvari hadi pénztárnak 2,1 millió rFt-ot, a felső-magyarországi hadi fizetőmesternek pedig 192 ezer rFt-ot utaltak át, tehát nagyságrendileg annyit fizettek ki ebben az évben csak az udvari pénztárból, mint a háború első évtizedében valamennyi hivatalból. Mindezek alapján a monarchia saját bevételekből történő hadi kifizetéseit éves szinten legalább 2,3 millió rFt-ra tehetjük.⁶⁷

A bécsi udvar számíthatott az osztrák tartományok és a Cseh Korona országainak megemelt hadiadóira is. Egyes számítások szerint 1592 és 1606 között a fenti rendek 40 millió rFt hadiadót szavaztak meg a török háború költségeire, ami éves szinten 2,6 millió rFt-ot tett ki.⁶⁸ A német-római birodalmi rendek által megszavazott töröksegély összegét a szakirodalom a hosszú háború idején 12 millió rFt-ra

⁶⁶ Érdemes kiemelni, hogy a tizenöt éves háború időszakából kivételes módon az 1594 és 1601 közötti évekből hiánytalanul fennmaradtak Hans Unterholtzer felső-magyarországi hadi fizetőmester számadásai. Diozesanarchiv Wien, Herrschaft Kranichberg. Rechnungsbücher des kaiserl. Feldkriegszahlmeister Hans Unterholtzer. Adatait lásd *Kenyeres I.: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai* i. m. 111–120. A számadáskönyvek fennmaradására és Unterholtzer szerepére a háború finanszírozásában lásd *Uő: Hans Unterholtzer felső-magyarországi hadi fizetőmester és ismeretlen számadásai (1595–1602)*. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk. Krász Lilla – Oborni Teréz. Bp. 2008. 221–238.

⁶⁷ *Kenyeres István: Mibe került a tizenöt éves háború?* In: *Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. Körömdi Tamás – Thoroczky Gábor. Bp. 2009. 165–166.; *Uő: Die Kriegsausgaben der Habsburgermonarchie von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis zum ersten Drittel des 17. Jahrhunderts*. In: *Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740*. Hrsg. Peter Rauscher. Münster 2010. 69–75.

⁶⁸ *Winkelbauer, T.: Ständefreiheit* i. m. I. 482.

teszi, amelyet a birodalmi kerületek által e felett megajánlott 7–9 millió rFt egészített ki.⁶⁹ Ez elvben évi 1,4 millió rFt támogatást jelentett volna. Fennmaradtak ugyanakkor a töröksegélyek összegyűjtéséért és Bécsbe juttatásáért felelős birodalmi fillérmester (*Reichspfennigmeister*), Zakarias Geizkofler 1589 és 1603 közötti számadásai. Ez alapján tudható, hogy átlagosan évi 1,2 millió rFt-ot sikerült összeszedni, de ennek 41%-a a fillérmester által felvett hitelekkel tevődött össze. A kimutatások alapján tudható, hogy a beszedett töröksegélyből éves átlagban kb. 800 ezer rFt folyt be a hadi fizetőmesterek pénztárába, a fennmaradó összegeket elvitte a hiteltörlesztés.⁷⁰

Az udvar számíthatott még a szövetséges külföldi hatalmak, elsősorban Spanyolország, a Pápai Állam és néhány itáliai város pénzsegélyeire is. A Katolikus Monarchia által pénzben és katonaságban nyújtott támogatást 3,75 millió rFt-ra becsülik, míg a pápai segélyhadak és pénz összegét 2,85 millió rFt-ra, az itáliai városállamokét pedig 500 ezer rFt-ra.⁷¹ Egy korabeli kimutatás szerint a hosszú háború első évtizedében a Habsburg udvar összesen kb. 1,4 millió rFt készpénzsegélyt kapott a szövetségeseitől, ami éves átlagban alig tett ki 140 ezer rFt-ot.⁷² A fentebb részletezett pénzforrások alapján 4–4,8 millió rFt lehetett a császár bevétele a hosszú török háború idején.⁷³

Mint a költségeknél jeleztük, éves szinten akár 5,5–6,5 millió rFt-ra lehetett szükség, ehhez képest a rendelkezésre álló források akár évi egy-másfél millióval is elmaradhattak. E költségvetési hiány „betömésére” egyetlen lehetőség kínálkozott: további hitelek felvétele. E kölcsönügyletek mibenlétéről és háttéréről alapkutatások hiányában egyelőre nem sok minden tudható, jelzés értékű azonban, hogy II. Rudolf császár 1612. évi halálakor az államadósság már 30 millió rFt-ot tett ki.⁷⁴

⁶⁹ *Johannes Müller*: Die Verdienste Zacharias Geizkoflers um die Beschaffung der Geldmittel für den Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 21. (1900) 251–304., itt: 259.; *Uő*: Zacharias Geizkofler 1560–1617, des heiligen Römischen Reiches Pfennigmeister und Oberster Proviantmeister im Königreich Ungarn. Baden bei Wien 1938. 31. Schulze a birodalmi segély összegét 1587 és 1603 között kb. 18,6 millió rFt-ra teszi. Lásd *Winfried Schulze*: Reich und Türkengefahr i. m. 362.; *Nieder Korn* 20 millió rFt-tal számol a tizenöt éves háború idejére. Lásd *Jan Paul Niederkorn*: Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II., 1593–1606. Wien 1993. 499.

⁷⁰ *Alexander Sigelen*: Dem ganzen Geschlecht nützlich und rühmlich. Reichspfennigmeister Zacharias Geizkofler zwischen Fürstendienst und Familienpolitik. Stuttgart 2009. 602–605. Tabellen 4–7.; *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság i. m. 558–559.

⁷¹ *Niederkorn, J. P.*: Die europäischen Mächte i. m. 400–424., 436–448., 499.

⁷² *ÖStA FHKA*, Reichsakten, 61/B, fol. 578r–580v.; *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság i. m. 560–561.

⁷³ Uo. 562.

⁷⁴ *Rauscher, P.*: Die Finanzierung des Kaiserhofs i. m. 422.

A Habsburg Monarchia hadügyi és pénzügyi fejlődése a 17. században

A monarchia és a Magyar Királyság bevételei a 17. században

Becslések alapján a Habsburg Monarchia állami bevételei az 1610-es évekre a 3 millió rFt-ot, az 1620–1640-es években a 4 milliót, míg az 1650–1660-asban a 7 millió rFt-ot, 1670–1680-asban pedig 13 millió rFt-ot értek el.⁷⁵ A 16. századhoz képest megfigyelhető növekedés azonban európai összehasonlításban nem volt meghatározó. A 17. században a Spanyol Királyság az előző század közepéhez mérten csökkenő, de még így is tekintélyes „állami” jövedelemmel rendelkezett: 1608-ban 11,5 millió dukátra, míg 1621-ben 10,5 millió dukátra tehető a bevételek. Franciaországban az állami bevételek 1600-ban 6,2 millió, 1608-ban 9,9 millió, 1621-ben 12,7 millió, míg 1635-ben 35 millió dukátra becsülhetők.⁷⁶ Ehhez képest a Habsburg Monarchia jelentősen kevesebb állami bevétellel számolhatott, az 1670–1680-as években is alig érte el a 7,5 millió dukátot.

A 17. század végén ugyanakkor drasztikusan emelkedhetett a monarchia éves büdzséje, amire a katonai kiadások nagyságrendbeli emelkedése okán következtethetünk. Míg 1680-ban 5,4 millió rFt-ra volt tehető a hadi és államigazgatási kiadások összege, addig a visszafoglaló háborúk időszakában nagyságrendi változásokat tapasztalhatunk: 1685-ben 12,6 millió rFt-ot tettek ki a hadi, míg 2,2 millió rFt-ot a közigazgatási kiadások, 1695-ben pedig 22,7 milliót értek el a katonai költségek az 1,8 millióra becsült igazgatási kiadások mellett. Ekkor tehát a büdzsé kiadási oldala 24,5 millió rFt-ra, azaz kb. 12 millió dukátra rúgott, azaz ötször annyit tett ki, mint másfél évtizeddel korábban.⁷⁷ Ez egyértelműen gyors és markáns változást jelez.

Ami a magyarországi bevételeket illeti, egészen a legutóbbi időig gyakorlatilag nem álltak rendelkezésre értékelhető kutatási eredmények. Legújabb vizsgálatainknak köszönhetően azonban sikerült feldolgozni a magyarországi két pénzügyigazgatási szerv, a Magyar és a Szepesi Kamara 17. századból fennmaradt számadásait, illetve azok kivonatait is.⁷⁸ A Magyar Kamara esetében lényegében csak a 17. század közepétől van többé-kevésbé folytonos adatsorunk. A század első felében a kamarai

⁷⁵ *Winkelbauer, T.*: Ständefreiheit i. m. I. 488.

⁷⁶ *Bonney, R.*: The European Dynastic States i. m. 352–353.; *Winkelbauer, T.*: Ständefreiheit i. m. I. 488.; *Capra, C.*: The Italian States i. m. 421. A Spanyol Királyság 17. századi bevételeire lásd még Korpás Zoltán e számban közölt tanulmányát.

⁷⁷ *Winkelbauer, T.*: Ständefreiheit i. m. I. 479.

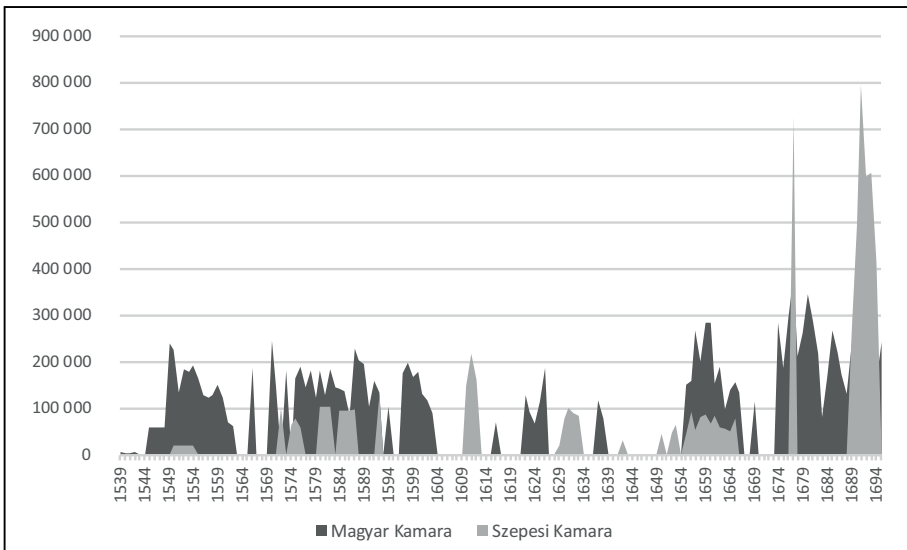
⁷⁸ A Magyar Kamara tekintetében a korszakból 1598-cal kezdődően 1695-ig 51 számadást, míg a Szepesi Kamara esetében 1610 és 1694 között 16 számadást sikerült feldolgozni. Lásd *Kenyeres István*: A Magyar és a Szepesi Kamara bevételei és kiadásai a XVII. században. Fons 24. (2017) 3–67.

bevételeket 75–125 ezer rFt körülire tehetjük, míg az 1650–1660-as években a 250 ezer rFt-ot meghaladó bevételek sem ritkák, a század végére pedig a visszafoglaló háborúk legsúlyosabb időszaka után az évi 125 és 250 ezer rFt közötti sávba estek.

A Szepesi Kamara bevételei a 17. század elején tekintélyesnek bizonyultak és megközelítették a Magyar Kamara 16. század utolsó harmadában elért bevételeit évi 150–210 ezer rFt körüli összeggel. Ezt követően azokból az időszakokból, amikor az úgynevezett hét vármegye az Erdélyi Fejedelemséghez tartozott, alig maradt fenn kamarai számadás vagy kivonat, azok is értelemszerűen csekély bevételekről tanúskodnak. Hosszabb adatsorunk az 1650–1660-as évekből maradt, ekkor évi 50–80 ezer rFt-ot könyvelt el a kamara. Ami igazán meglepő, az ezt követő időszak, amikor is 1677-ben 725 ezer (!) rFt bevételt mutatott ki a kamara, majd az 1689–1694 közötti időszakban is a század első felének bevételeit messze meghaladva 270 és 800 ezer (!) rFt közötti összegről adtak számot. Ez a jelentős bevétel-növekedés a Habsburg Monarchia 17. század végén megfigyelhető drasztikus büdzsé-növekedési trendjéhez igazodik. Ugyanebben az időszakban a Magyar Kamara bevételei ezeket az összegeket azonban meg sem közelítették, hanem a század trendjéhez igazodó nagyságrendű jövedelmeket (125–250 ezer rFt) tudtak csak kimutatni.

A bevételek trendjének alakulását jól szemlélteti az 1. diagram is, amely a rendelkezésre álló friss adatok alapján az 1540-es évek végétől a 17. század végéig mutatja be a Magyar és a Szepesi Kamara bevételeit.

1. diagram A Magyar és a Szepesi Kamarák bevételei 1540–1695 (rFt)

Forrás: *Kenyeres I.: A Magyar és a Szepesi Kamara* i. m. 8–12. (Készítette: Kenyeres I.)

A diagram jól érzékelteti, hogy a 16. század közepén, a Habsburg pénzügyi reformoknak köszönhetően jelentősen megnövekedtek a kamarai bevételek, különösen a Magyar Kamara bevételei váltak meghatározóvá, a 17. század első felében ugyanakkor jelentős visszaesés tapasztalható. Ez a trend csak az 1650-es években fordult meg, és a század végére már nagyságrendi bevétel-növekedés figyelhető meg, különösen a Szepesi Kamara esetében. Míg a Magyar Kamara a 17. század végén csak kisebb mértékben tudta növelni bevételeit, addig a Szepesi Kamara ugyanezen időszakban megmutatkozó nagyarányú bevétel-növekedése a monarchia fiskális bevételeinek növekedési pályájával áll összhangban.

A bevételek szerkezetében jelentős módosulás történt a 16. századhoz képest. A 17. század első harmadában a Magyar Kamara bevételeinek 38%-a származott a harmincadokból, míg 21%-a hadiadóból, a hitel csupán 7%-ot tett ki. Az 1650–1670-es években a harmincadokból 52%, a félharmincadból 25% bevétel származott, az 1680–1690-es években pedig a harmincadok 40%-ot, a félharmincad 25%-ot tett ki, a hitelek aránya nem érte el a 2%-ot.⁷⁹ A Szepesi Kamara esetében a 17. század első két harmadában (1610–1665) a harmincadok 49%-ot, a félharmincad 11%-ot hozott, míg az uradalmak 15%, a hitelek pedig mindössze 2% bevételt képviseltek. Az 1690-es években (1689–1694) a bevételek szerkezete újabb jelentős változást hozott: a harmincadok 14%-ot, a félharmincad 5%-ot, míg az ekkor megjelenő sómonopólium 26%-ot tett ki.⁸⁰ A korszak egyik nagy változása, hogy a kamarai bevételi rendszerből gyakorlatilag eltűnt a hadiadó, amelynek „helyére” az 1635-ben bevezetett félharmincad lépett. Ez egy új, progresszív adó volt, a szállított áru vámtételének 50%-át kellett befizetniük a kereskedőknek, kifejezetten katonai kiadások finanszírozására. Ez a fajta adó tehát kifejezetten a fiskális-katonai államok adóreformjaira hasonlít.⁸¹

A nyugati államokban feltűnt fogyasztási adó, az *accisa* a korszakban megjelenik a Magyar Királyság területén is. Ez az adófajta középkori eredetű és a Német-római Birodalom területén főként a városokban volt ismert. Ezt terjesztették ki egyre inkább az 1660-as évektől mind területileg, mind a megadóztatott cikkek tekintetében.⁸² A másik új bevétel nem a jogalapjában volt új, hanem az adókvetési módszerében. A *contributionale*, azaz a hadiadó kvetési rendszerének teljes megújítása a 17. század végén indult meg a Habsburg Monarchián belül. Az új módszer a

⁷⁹ Kenyeres I.: A Magyar és a Szepesi Kamara i. m. 13–21.

⁸⁰ Uo. 29–37.

⁸¹ A félharmincad bevezetésére és a beszedett adó felhasználására részletesen lásd Kenyeres István: A félharmincad 1635–1638-ban. In: Archivariorum historiumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára. Szerk. Kádár Zsófia – Lakatos Bálint – Zarnóczki Áron. Bp. 2013. 567–590.

⁸² Norbert Winnige: Von Kontribution zur Akzise: Militärfinanzierung als Movens staatlicher Steuerpolitik. In: Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Bernhard R. Kroener – Ralf Prüve. Paderborn–München–Wien–Zürich 1996. 59–83.

repartíció volt, a katonai költségek alapjául szolgáló hadiadó kivetési módszerének megfordítása, azaz a hadsereg fenntartásának költségeit vették figyelembe az adó tervezésénél, és azt az adott ország-tartomány vélt teherbíró-képessége szerint vetették ki. A Magyar Királyság területén mind az *accisa*, mind a repartíció erős rendi ellenállásba ütközött, így viszonylag rövid életű volt, hiszen az 1681. évi soproni országgyűlés törvényei eltörlésüket írták elő. A rendelkezésre álló források szerint ugyanakkor a két adónemből nem kevés jövedelem származott: a Magyar Kamara 1675–1677. évi hadi pénztári számadáskönyve alapján 1675. október és 1677. december között *accisából* mintegy 60 ezer rFt, míg a megyei repartícióból 167 ezer rFt jövedelem folyt be. Tehát csak e két új típusú adóból 227 ezer rFt körüli jövedelem származott több mint két esztendőben, azaz évi 110 ezer rFt-al gazdagította a kincstári jövedelmeket csak a Magyar Kamara illetékességi területén.⁸³

A Magyar Kamara 1598–1638 közötti kiadásaiban a katonai kifizetések 46%-ot, a hiteltörlesztés 10%-ot, míg a kamarai igazgatási kiadások és főhivatalnokok fizetése 20%-ot tett ki. 1655–1680 között a katonai kiadások 42%-ra, a hiteltörlesztés 3%-ra, míg a kamarai igazgatás költségei és a főhivatalnokok fizetése 25%-ra rúgtak. 1687–1695 között a katonai kiadások és az udvari kvóta⁸⁴ 50%-ot, a hiteltörlesztés 4,6%-ot, míg az igazgatási kiadások és fizetések 22%-ot értek el. A Szepesi Kamara 1610–1665 közötti kiadásainál a katonai költségek 66%-ot, az igazgatási kiadások és fizetések 19%-ot, míg a hiteltörlesztés 5%-ot tett ki. 1690–1694 között pedig a kiadások 51%-a volt katonai jellegű, az igazgatási költségek 31%-ra, míg a hiteltörlesztés 6%-ra rúgott.⁸⁵ Összességében tehát mindvégig a katonai költségek finanszírozása volt meghatározó, a kamarai kiadások több mint felét fordították e célra, de jelentősek voltak az igazgatási költségek, ugyanakkor a hitel-terhek nem voltak meghatározóak.

Mennyi lehetett a Magyar Királyság kamarai bevétele a 17. században? Ahhoz, hogy a kérdést megválaszolhassuk, szükség van nem csupán a Magyar és a Szepesi Kamarák bevételeinek megállapítására, hanem a más kormányservek alá tartozó, illetve külön könyvelt magyarországi bevételekre vonatkozó adatokra is. A 16. századi viszonyokhoz képest e tekintetben fontos változás volt, hogy a dunántúli és a pozsonyi harmincadok az 1630-as évek elejétől a pozsonyi Magyar Kamara illetékességébe kerültek, így jövedelmeik – legalábbis kimutathatóan 1637-től – a kamarai számadásokban szerepelnek.⁸⁶ A 16. századi

⁸³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára E 554 Városi és kamarai iratok Fol. Lat. 844.

⁸⁴ Kenyeres I.: A Magyar és a Szepesi Kamara i. m. 21–29. Az ún. udvari kvóta egy meghatározott nagyobb összeget jelentett, amely 1675-től mindig az udvari hadi fizetőmester pénztárába került befizetésére, így a kamara részéről egyfajta központi hadi befizetést jelentett. Uo. 25.

⁸⁵ Uo. 37–43.

⁸⁶ Uo. 4., 13. Vö. még Oross András: A Szepesi Kamara, a Habsburg-pénzügyigazgatás és a katonai kiadások a XVII. század második felében. Fons 15. (2008) 97–170.

helyzethez hasonlóan viszont nem változott a körmöcbányai főkamara és hivatalai, a selmecbányai alkamara és a besztekerbányai rézvállalat bécsi alárendeltsége. A bányakamarai jövedelmek megbecsléséhez jobb híján az úgynevezett „Titkos utasítás egy újonnan kinevezett udvari kamarai tanácsos részére” címmel készített, gyakorlatilag a monarchia pénzügyigazgatását, kamarai és más hivatalait bemutató, a kamarai bevételeket, a rendek által megszavazandó hadiadókat, a katonai költségeket (zsold, élelmezés stb.) részletesen leíró „kézikönyv” adatait tudjuk felhasználni, amely valószínűleg a század közepi kamarai kimutatások adataira támaszkodott.⁸⁷ Ez alapján a század közepén a körmöcbányai kamara éves átlagos nettó bevételeit 285 ezer rFt-ra tehetjük. Ez a bevételi összeg valószínűleg a 17. század utolsó harmadában sem változhatott lényegesen, ugyanis a kézikönyv későbbi példányaiban is ezzel megegyező összegekkel számoltak. A kamarai számadások és a körmöci kamarára vonatkozó adatok figyelembevételével a 10. táblázatban összefoglalt alábbi becsléseket tehetjük a Magyar Királyság 17. századi jövedelmei tekintetében:

10. táblázat A Magyar Királyság becsült kamarai összjövedelme (1650-es évek)

Hivatalok	Éves átlag (rFt)	%
Magyar Kamara (1655–1665)	189 111	34,8
Szepesi Kamara (1655–1665)	69 020	12,7
Bányakamarák (1647–1654)	285 033	52,5
Összesen	543 164	100,0

Forrás: *Kenyeres I.*: A Magyar és a Szepesi Kamara i. m. 46–47.

A fenti adatsor alapján tehát a Magyar Királyság jövedelmeit a három fő pénzügyigazgatás szerv bevételei alapján alig több mint fél millió rFt-ra tehetjük, ami lényegesen elmarad a 16. század utolsó harmadában feltételezett jelentős jövedelmektől.

11. táblázat Magyar Királyság becsült kamarai összjövedelme (1670-es évek)

Hivatalok	Éves átlag (rFt)	%
Magyar Kamara (1677)	387 386	34,5
Szepesi Kamara (1677)	452 583	40,2
Bányakamarák (1672–74 átlaga)	285 033	25,3
Összesen	1 125 002	100,0

Forrás: *Kenyeres I.*: A Magyar és a Szepesi Kamara i. m. 48.

⁸⁷ A „titkos utasítás” mint „kamarai kézikönyv” kiadását lásd *Hansdieter Körbl*: Die Hofkammer und ihr ungetreuer Präsident. Eine Finanzbehörde zur Zeit Leopolds I. Wien–München 2009. 374–434.

Az 1670-es években ugyanakkor a már fentebb is bemutatott bevétel-emelkedésnek köszönhetően megduplázódott a királyság éves jövedelme és meghaladta az évi egy millió rFt-ot. (11. táblázat)

12. táblázat A Magyar Királyság kamarai összjövedelme a 17. század végén

Hivatalok	Éves átlag (rFt)	%
Magyar Kamara	186 746,5	16,1
Szepesi Kamara	530 375,5	45,7
Bányakamarák	285 033,3	24,6
Budai Kamarai Adminisztráció (1686–1697)	157 542,0	13,6
Összesen	1 159 697,3	100,0

Forrás: *Kenyeres I.*: A Magyar és a Szepesi Kamara i. m. 46–47.

Az 1690-es években, azaz a felszabadító háborúk időszakában a Magyar Kamara jövedelmei ugyan visszaestek, a Szepesi Kamara bevételei viszont ugrásszerűen megnövekedtek. A török elleni sikeres háborúk következményeként felszabadított tetemes nagyságú területek jövedelmeit döntően új, az Udvari Kamarától függő kamarai hivatalok (Budai Kamarai Adminisztráció, Csáktornyai, később Szlavón Kamarai Adminisztráció illetve Inspekción stb.⁸⁸) szedték be, amelyek jövedelmei a Magyar és a Szepesi Kamarák számadásaiba nem kerültek be. A fenti táblázatban e jövedelmeket éppen ezért kiegészítettük a legkiterjedtebb újszerű területet igazgató Budai Kamarai Adminisztrációra vonatkozó bevételi adatokkal is, így a királyság összjövedelme valamelyest emelkedést mutatott, és háborús viszonyok között is meghaladta az 1,15 millió rFt-ot.

Míg a 16. században a Magyar Királyságból származó jövedelmek a Habsburg Monarchia bevételeinek akár harmadát is szolgáltatták, a 17. századra ez a helyzet alaposan megváltozott. Az 1650-es évekre becsült magyarországi jövedelmek (kb. 490 ezer mFt, hadiadóval együtt kb. 550 ezer mFt, azaz 687 ezer rFt) nem tették ki a birodalom bevételeinek egy tizedét sem. Ez az arány a század 70-es éveire valamelyest javult, feltéve, hogy a monarchia bevételei 1675 körül sem haladták meg lényegesen a 7 millió rFt-ot: ekkor a becsült magyarországi jövedelmek 1 millió 125 ezer rFt-ra rúgtak, mely összeg az 1/6-át tette ki a monarchia feltételezett összbevételének. Az 1680-as évek végén, illetve az 1690-es évek elején a becsült magyarországi kincstári jövedelmekből elérhető 1 millió 162 ezer rFt 1685-ben alig egy tizede, míg 1695-ben alig egy

⁸⁸ *Fallenbüchl Zoltán*: Die Ofner Kameraladministration. Eine Kriegswirtschaftsverwaltung in Ungarn. (1683) 1685–1709. Die Verwaltung. Zeitschrift für Verwaltungswissenschaft 16. (1983) 487–505.; *Nagy István – F. Kiss Erzsébet*: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Bp. 1995. 385–412., 431–444.; *Oross András*: Végvárakból kaszárnyák. A Budai Kamarai Adminisztráció szerepe Magyarország új katonai berendezésében a 17–18. század fordulóján. Századok 140. (2006) 1441–1473.; *Uő*: A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése. Bp. 2013. 57–61.

huszada volt a monarchia feltételezett bevételeinek. Tegyük viszont hozzá nyomban: a felszabadító háborúk időszaka rengeteg szenvedést és terhet hozott az országnak, a pusztításon kívül pedig a beszállásolandó császári hadak természetbeni ellátása is lehetetlen összegeket emésztett fel az ország lakosai részéről. Esterházy Pál nádor (1681–1713) kalkulációja szerint ez 1684-ben 3 millió 695 ezer, 1690-ben 2 millió 360 ezer, 1693-ban pedig 1 millió 510 ezer rFt-ot tett ki.⁸⁹ Ha ezeket az összegeket is figyelembe vesszük, akkor az ország hozzájárulása a monarchia büdzséjéhez és a katonai kiadásaihoz jóval meghaladja a kamarai számadásokban szereplő összegek nagyságrendjét. E tekintetben jellemző, hogy egy 1700–1701. évi tervezet szerint a monarchia akkor 9 millió rFt-os hadi költségvetésének 31%-át kívánták Magyarországról fedezni.⁹⁰

A monarchia katonai kiadásai és hadsereg-finanszírozási rendszere a 17. században

A Habsburg Monarchia katonai kiadásairól a 17. század első felében viszonylag kevés adattal rendelkezünk. A hadi költségek a harmincéves háború időszakában egy 1618–1640 közötti kimutatás alapján 110 millió rFt-ot tettek ki, tehát éves szinten 4,8 millió rFt-ra rúghattak.⁹¹ Az 1648. évi vesztfáliai békét követő időszakban csökkentek a hadi kiadások: például 1655-ben 2,3 millió rFt-ot, 1661-ben 3,6 millió rFt-ot, 1665-ben 1,2 millió rFt-ot, 1670-ben 1,3 millió rFt-ot tettek ki. 1675-ben a hadi kiadások átmenetileg felszöktek 7 millió rFt-ra, 1680-ban azonban „csupán” 3,8 milliót adtak ki hadi célokra, amely összeg 1683-ban, az újabb nagy oszmán hadjárat idején növekedett 4,9 millióra. A visszafoglaló háborúk idején viszont drasztikus katonai kiadásnövekedés figyelhető meg: 1690-ben 12 millió rFt-ot, majd 1695-ben már 22,7 millió (!) rFt-ot tettek ki a hadi költségek, ami azt jelenti, hogy egy évtized alatt négy és félszeresére emelkedett a katonai büdzsé.⁹²

A monarchia 17. századi hadsereg-finanszírozási rendszerének alaposabb elemzéséhez a hadi fizetőmesteri és kifizetőhivatali számadások alaposabb elemzése nyújthat támpontot. A 17. századból egyelőre két jelentősebb, teljes évre kiterjedő számadást sikerült feltárni, az 1623. évi udvari hadi fizetőmesteri és az 1679. évi hadikassza elszámolást. Az 1623. évi hadi fizetőmesteri számadás fontosabb adatait a 13. és 14. táblázat ismerteti.

⁸⁹ Uo. 222–223.; *Zachar József*: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792. Bp. 2004. 72–73.

⁹⁰ *Oross A.*: A Magyar Királyság i. m. 223–229.

⁹¹ *Karl Oberleitner*: Beiträge zur Geschichte des Dreißigjährigen Krieges mit besonderer Berücksichtigung des österreichischen Finanz- und Kriegswesens, nach den Quellen des k. k. Finanz-Ministerial-Archivs, vom Jahre 1618–1634. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 19. (1858) 45–48.

⁹² *Winkelbauer, T.*: Ständefreiheit i. m. I. 479.

13. táblázat Az udvari hadi fizetőmester főbb befizetői (1623)

Befizetők	rFt	%
Udvari Kamara	776 149	8,0
Magyarországi befizetések	547 794	5,7
Alsó-ausztriai befizetések	1 493 157	15,4
Cseh, morva és sziléziai befizetések	3 551 822	36,8
Pápai segély	160 000	1,7
Kölcsön	2 474 181	25,6
Egyéb és rendkívüli bevételek	653 976	6,8
Összesen	9 657 079	100,0

Forrás: ÖStA FHKA Kameralzahlamtsbücher Bd. 263.;

Kenyeres I.: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 125–126.

A bevételek volumene lényegesen meghaladja a 16. századból ismert összegeket: a hadi fizetőmester 1623-ban közel 10 millió rFt-tal gazdálkodhatott. Fontos kiemelnünk azonban, hogy a számadás a *Kipper und Wipper Zeitung* nevezett hiperinfláció idejéből maradt fenn, tehát az abban szereplő értékekkel igencsak óvatosan kell bánnunk.⁹³ A bevételekben a központi szerepet az alsó-ausztriai rendek által befizetett segélyek és a Cseh Korona országai – nevezetesen Csehország, Szilézia és Morvaország – bevételei képezték, összesen több mint a felét szolgáltatották a hadi fizetőmesterhez történő befizetéseknek. A magyarországi bevételek a monarchia tartományai és országai között a legkisebb hányadot képviselték, igaz összességükben meghaladták a félmillió rFt-ot, ami ebben az időszakban az ország teherbíró-képességéhez mérten viszonylag jelentősnek tűnik. A hitelek kapcsán ugyanakkor a helyzet a 16. századhoz képest nem változott, hiszen az udvari hadi fizetőmester bevételeinek több mint negyede továbbra is a hitelekből származott!

14. táblázat Az udvari hadi fizetőmester főbb kiadásai (1623)

Kiadások	rFt	%
Központi (nem katonai) hivatalok	292 291	7,0
Központi katonai hivatalok és költségek	706 376	16,8
Magyarországi végvidékek katonaságára	119 499	2,8
Tábori katonaság és hadi kiadások	596 412	14,2
Toborzási, szállítási, úti és más hivatali költségek	545 092	13,0
Rendkívüli és egyéb költségek, kegydíjak, segélyek	870 543	20,8
Hitel törlesztés, tőke és kamattörlesztés	1 063 934	25,4
Összesen	4 194 147	100,0

Forrás: ÖStA FHKA Kameralzahlamtsbücher Bd. 263.;

Kenyeres I.: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 127.

⁹³ *Kenyeres I.*: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai i. m. 126–127.

Az udvari hadi fizetőmester 1623. évi kiadásai kapcsán a legszembevetőbb, hogy bevételeinek alig 43%-át költötte el ebben az évben. A kiadások szerkezete alapján ugyanakkor megállapítható, hogy katonai kiadásai mindössze 34%-ra, a hivatali és szállítási költségekkel együtt is csak 46%-ra rúgtak. A katonai kiadások kapcsán a központi hivatalok közül a főlélmester részére történt a legnagyobb kifizetés (460 000 rFt). A magyarországi végvidékekre ezzel szemben jelentéktelen összegeket fordítottak. Sokkal meghatározóbb a Német–római Birodalomban és a részben a Habsburg Monarchia területén bevetett mezei hadak szerepe, amelyekre közel 600 000 rFt-ot fordítottak. A fiskális-katonai államok egyik korabeli jellemzője a jelentős hitelfelvételek voltak, ami jelen esetben a monarchia kapcsán is megfigyelhető, a kiadások negyedét a hiteltörlesztésre fordították.

A 17. század utolsó harmadából is fennmaradt egy teljes évre vonatkozó udvari hadi fizetőmesteri számadás. Az udvari hadi fizetőmester tisztségét ekkor Ferdinand Kaysers von Löwenheimb töltötte be. A legnagyobb befizető érdekes módon az udvari fizetőhivatal volt, amely a bevételek egynegyedét biztosította. Lényegében ezzel megegyező nagyságrendű befizetést teljesített a Cseh Kamara fizetőhivatala is. Szilézia közel az egy tizedét, míg Morvaország 6%-át adta a bevételeknek. A Cseh Korona országai tehát a befizetések 40%-át adták! Emellett a hiteleknek volt még meghatározó szerepük a maguk 27%-ával. Alsó- és Felső-Ausztria csekély mértékben járult hozzá a hivatal bevételeihez, míg a Magyar Királyság hivatalai nem is szerepelnek a befizetők között. Az összbevételek nagyságrendje ugyan jelentősen visszaesett az 1623. évihez képest, azonban – mint jeleztük – az akkori hiperinfláció okán a korábbi számítási pénz alapján a töredékét érthette, így az ebben az évben befolyt 2,3 millió rFt nem tekinthető csekélynek, miként ez a 15. táblázatból látható.

15. táblázat Az udvari hadi fizetőmester főbb befizetői (1679)

Befizető	rFt	%
Udvari pénztár	538 969	23,4
Osztrák tartományok	213 127	9,2
Csehország, Morvaország és Szilézia	909 912	39,5
Rendkívüli bevételek	12 114	0,5
Hitelek	630 900	27,4
Összesen	2 305 022	100,0

Forrás: ÖStA KA AFA 1679/13/2.

Amennyiben a kiadásokat vizsgáljuk (16. táblázat), látható, hogy ekkor az udvari hadi fizetőmesteri hivatal fő feladata a mezei hadak finanszírozása volt: ezzel magyarázható, hogy a kiadások közel kétharmadát a táborig hadi kasszába utalták át, míg 22%-át új ezredek felfogadására fordították. A kiadások között ugyanakkor

feltűnik a Szepesi Kamara is, amelynek ekkor 37 500 rFt-ot utaltak át a katonai költségek finanszírozására. A számadásból tudható, hogy az összeg legnagyobb részét Szilézia szolgáltatta, mégpedig az 1678. évi hadiadót fizették be a felső-magyarországi végváriak élmezésére. Összességében megfigyelhető, hogy mind a befizetők közül kiszorult a Magyar Királyság, mind pedig a kifizetések között is csak elenyésző mértékben szerepel, akkor is csupán a felső-magyarországi végvidékre Szilézia által immáron egy évszázada fizetendő hozzájárulás átutalásában működött közre a hadi fizetómester. Az 1679. évi hadi fizetómesteri számadás tehát még jobban megvilágítja a fentebb is már bemutatott folyamatot, miszerint a Magyar Királyság területén végig húzódó törökellenes védelmi rendszer finanszírozása ekkor már alig volt feladata a 16. században éppen erre a célra létrehozott udvari hadi fizetómesternek. A hadi költségek finanszírozásában ugyanakkor egyre nyilvánvalóbbá vált a Cseh Korona országainak szerepe.

16. táblázat Az udvari hadi fizetómester főbb kiadásai (1679)

Kiadások	rFt	%
A tábori hadi fizetómester kasszájába	1 440 967	61,0
Váltókra	2 402	0,1
Udvari hadi fizetőhivatal költségeire	119 885	5,1
Bécsi katonai élmezési hivatalra	15 917	0,7
Felső-magyarországi adminisztrációnak (Szepesi Kamara)	37 500	1,6
Tüzérségi költségekre	6 169	0,3
Úti és szállítási költségek	20 993	0,9
Császári ezredek toborzására	532 195	22,5
Birodalmi rendeknek Bécsben	28 500	1,2
Fizetések, nyugdíjak	21 654	0,9
Hitel törlesztés	111 818	4,7
Rendkívüli kiadások	22 869	1,0
Összesen	2 360 869	100,0

Forrás: ÖStA KA AFA 1679/13/2.

Adataink alapján a Habsburg Monarchia hadsereg-finanszírozási rendszere – a bevételekhez hasonlóan – nem, vagy csak csekély mértékben változott a 17. századi viszonyokhoz képest. A befizetések döntő részét a század folyamán az osztrák és a cseh–morva–sziléziai kamarai hivatalok és a helyi rendek biztosították a 16. században kialakított adórendszer alapján, amelyben például a fogyasztási adóknak nem volt meghatározó szerepük. Az indirekt adók csak a 17. század utolsó negyedében jelennek meg monarchiaszerte, míg a hadiadó korábbi, az 1540-es években kialakított rendszerét csak a 17. század végén veszi át, akkor sem teljes körűen a *contributionale* új rendszere. Ettől kezdve ugyanis a katonai költségekből kiindulva osztották fel az egyes országokra, tartományokra jutó hadiadó terheket.

A 17. század végére átalakulni kezdődő adórendszer sem tudta azonban teljesen fedezni a katonai költségek drasztikus emelkedésével járó többletigényeket, így hitelek nélkül az állam nem lett volna tovább finanszírozható. A megoldást az államadósság kezelésére majd csak az első állami bank, az 1705/06-ban létrehozott Bécsi Városi Bank jelentette – nem sokkal a Bank of England 1694. évi megalapítása után.⁹⁴

Végül a fiskális-katonai államok másik „mutatójára”, a nagyarányú hivatalnoki létszámnövekedésre vonatkozólag egyelőre hiányoznak az alapkutatások. A nagyobb hivatalok létszámadatai azt sugallják, hogy jelentősebb növekedés csak a 17. század legvégén indul el.⁹⁵

Hadügyi fejlődés a 17. századi Habsburg Monarchiában

A 16. század végén már nem volt ritka a több tízezres hadsereglétszám Európában, a 17. század második felére pedig a 100 ezres létszámú katonaság lett a mérce. A Francia Királyság a harmincéves háború idején már képes volt 130–150 ezres hadsereglétszámot mozgósítani, az 1650-es évek békeidőszakában 72 ezres katonaságot tartott el, az 1660-as évekkel kezdődő háborús időszakára pedig 250–340 ezer főre tudta növelni annak létszámát. Spanyolország a 16. század közepén több tízezer főnyi hadat tudott állandóan zsoldban tartani, a harmincéves háború időszakában pedig 90 ezer főt is elérte a hadsereg létszáma. A korszak valódi fiskális-katonai államai közül Svédország 1635-ben 100 ezres sereget tartott, de még az 1660-as években is képes volt 55 ezer zsoldost finanszírozni. Hollandia, a másik mintaállam 1600-ban 62 ezer főnyi katonaságot tartott, 1635-ben pedig 75 ezres sereget finanszírozott, 1660-ban már 90 ezer főt tartott zsoldban. Az Oszmán Birodalom mindig képes volt jelentős létszámú hadsereget mozgósítani, a 16. század első felében állandóan 15–20 ezer fős fizetett zsoldost tartott, a hadjáratok esetén az egyéb (irreguláris) alakulatokkal együtt több tízezres, akár 100 ezer főt megközelítő létszámú hadsereget is ki tudott állítani. A zsoldos alakulatok létszáma a tizenöt éves háború idején már a 60 ezret is elérte, míg az 1680-as évek magyarországi visszafoglaló háborúik idején a 100 ezres nagyságrendet közelítette meg.⁹⁶

⁹⁴ *Winkelbauer, T.*: Nervus rerum i. m. 198–204.

⁹⁵ Pl. az Udvari Kamarának 1564-ben 29, 1656-ban 62, míg 1704-ben már 112 alkalmazottja volt. *Körbl, H.*: Die Hofkammer i. m. 109.

⁹⁶ *Glete, J.*: War and the State i. m. 32–35.; *Parrott, D.*: Business of War i. m. 74.; *Rhoads Murphey*: Ottoman Warfare. New Brunswick 1999. 45.; *Gábor Ágoston*: Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800. *Journal of World History* 25. (2014) 113. Lásd még Ágoston Gábor e számban közölt tanulmányát.

A Habsburg Monarchia esetében a 16. század második felében a 20 ezer főnyi végvári katonaságot tekinthetjük egyfajta „állandó” hadsereggé, majd a tizenöt éves háború periódusában került sor hosszabb távra több tízezres haderő felfogadására: a végváriakon felül általában további mintegy 30 ezer fő alkalmazására. A harmincéves háború végére már 40–60 ezer katona harcolt Habsburg zsoldon. Az ezt követő békeidőben történő létszámcsökkenési időszakot (például 1655-ben 13 ezer fő) az 1660-as évek, majd a török elleni visszafoglaló háborúk időszakának nagyarányú hadsereglétszám-növekedése követte: 1677-ben 77 ezer, 1683-ban 55 ezer, 1687-ben 63 ezer, 1697-ben 77 ezer, 1700-ban 55 ezer, 1703-ban 76 ezer, míg 1705-ben 113 ezer főre tehető a Habsburg Monarchia immár állandó hadseregének tényleges létszáma.⁹⁷

Míg a 16. században a monarchia legfőbb hadszíntere Magyarország volt, az 1606 utáni bő fél évszázadban az oszmán frontvonal egyfelől a Portával való újabb és újabb békeszerződések, másfelől a nagy európai katonai konfliktus miatt egyértelműen második vagy mellékhadszíntérré vált, ahol a legfőbb cél a mindenáron való béke fenntartása volt. Mindezek következtében a külföldi segélyek is csökkentek, de többször redukálták (összesen mintegy 20–25%-kal) a végvári katonaság számát, ami ugyanakkor a magyar nagybirtokosok és rendek helyi szerepvállalásának növekedését, s a frontvonal széles hátszágának militarizálódását hozta magával.⁹⁸ A kulcsfontosságú erődök ugyan fennmaradtak, de szükséges modernizálásukra csak részben kerülhetett sor.

Noha az Udvari Haditanács természetesen mindvégig megmaradt a hadügyi kormányzat és igazgatás legfőbb szervének, a harmincéves háború időszakától legfontosabb feladata a pénzügyi kormányzattal és hivatalokkal szoros együttműködésben a születőben lévő császári-királyi állandó hadsereg megszervezése és irányítása lett. Ez még a töredékesen fennmaradt iratanyagában is megmutatkozik. Míg a 16. században még rengeteg a *Hungarica*, a 17. század első harmadától ezek aránya látványosan csökken.⁹⁹ Azaz nagy magyarországi háború és állandó hadakozás hiányában a Habsburg állandó haderő teljesen érthetően nem a magyar, hanem az európai hadszíntéren alakult ki. A magyar rendek ráadásul még a kialakuló császár-királyi haderő állandósuló ezredeinek Magyarországon tartása ellen is gyakran tiltakoztak,¹⁰⁰ hiszen alattvalóiknak ezek ellátása újabb

⁹⁷ *Hochedlinger, M.*: Austria's Wars i. m. 104.; *Uő.*: „Onus militare”. Zum Problem der Kriegsfinanzierung in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie. In: *Kriegführung und Staatsfinanzen* i. m. 114–115.; *Czigány I.*: Reform i. m. 33.

⁹⁸ *Pálffy G.*: A török elleni védelmi rendszer i. m. 205–207.; *Czigány I.*: Reform i. m.

⁹⁹ *Pálffy G.*: A modern hadtörténetírás i. m.

¹⁰⁰ *Vö. pl. Czigány I.*: Reform i. m. 99–106. és *H. Németh István*: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. (A felső-magyarországi városszövetség) I–II. Bp. 2004. I. 323–326.

komoly terheket jelentett. Röviden szólva tehát: míg a 16. század közepén az oszmán hódítás volt a közép-európai pénz- és hadügyi fejlődés egyik legfőbb motorja és katalizátora, ugyanezt a szerepet a 17. század derekán egyértelműen a harmincéves háború, majd a nyugati (francia) hadszíntér töltötte be.

A fiskális-katonai állam jelenségei és lehetőségei a 16–17. századi Habsburg Monarchiában

A rendek szerepe és a fiskális-katonai állam

A fiskális-katonai állam vizsgálatánál még egy olyan lényeges kérdéskör elemzése szükséges, amelyet a kutatás ez ideig csupán részlegesen érintett. Nevezetesen a helyi politikai elit, elsősorban a rendek szerepe a had- és pénzügyigazgatás irányításában, valamint a hadi és egyéb állami költségek előteremtésében. Témánk szempontjából ez azért is bír kulcsfontossággal, mert teljességgel osztrák történész, Thomas Winkelbauer definícióját, miszerint a közép-európai Habsburg Monarchia 1526 utáni születésétől kezdve hosszú időn át „rendi államok monarchikus uniói alkotta monarchikus unió és különböző tartományokból összeálló államok összetett állama”, azaz egy dinasztikus összetett rendi államszövetség volt.¹⁰¹

A rendek szerepét elemezve szinte hasonló jelenségek mutathatók ki, mint a fentiekben bemutatott had- és pénzügyigazgatási szempontoknál. Igazán markáns változások e téren is csupán a 17. század utolsó harmadától jelentkeztek. Noha a meglehetősen heterogén és sokszínű monarchiában országonként és tartományonként e téren is jelentősebb eltérések voltak, a rendek a had- és a pénzügyek irányításában hosszú ideig meghatározó szereppel bírtak. Már csak amiatt is, mert mind a had-, mind a pénzügyek irányítása a 16. századi centralizáció, azaz az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara megszervezése ellenére sem volt, de nem is lehetett teljességgel központosított, sőt a tartományi kamaráknak köszönhetően meglehetősen sokszínű volt. S noha ebben a rendszerben – mint láthattuk – a 17. században némi módosulások történtek, lényegi változások több lépcsőben csupán a harmincéves háborút követően, majd a századvég nagy török háborúja alatt, illetve a 18. században mentek végbe.

Az osztrák tartományokban és Magyarországon az uralkodó és központi szervei az 1526 utáni másfél évszázadban a had- és pénzügyeket a rendekkel együtt – kiemelten hangsúlyoznánk – még közösen irányították. Elegendő ezt néhány

¹⁰¹ „eine monarchische Union monarchischer Unionen von Ständestaaten und ein aus zusammengesetzten Staaten zusammengesetzter Staat”. *Winkelbauer, T.: Ständefreiheit i. m. I. 25.*

szemléletes példával igazolni. Az 1578-ban Grazban létrehozott és a 18. század elejéig fennálló Belső-ausztriai Haditanács (*Innerösterreichischer Hofkriegsrat*) tagjait a három belső-ausztriai tartomány – Stájerország, Karintia, Krajna – rendjei delegálták.¹⁰² Ugyanez volt igaz az e területeket oltalmazó horvát és szlavón végekre is. Az 1540-es évektől ugyanis a 17. század végéig a krajnai és karintiai rendek által javasolt arisztokrata családok tagjai (például Auersperg, Khisl, Lenkovitsch, Thurn) irányították a horvát végvidéki főkapitányságot, míg a szlavón generálisok mindig stájer arisztokratákból (Grasswein, Herberstein, Ungnad) kerültek ki,¹⁰³ mégpedig az itteni rendek „szokásos vagy bevett javaslatának” megfelelően, miként ezt a korabeli források emlegették.¹⁰⁴

Magyarországon hasonló szerepkörrel bírtak a győri főkapitányság irányításában az alsó-ausztriai rendek. 1556-tól a 17. század közepéig ők adták a bécsi császár- és rezidenciavárost, illetve az Alsó-Ausztriát védelmező határvidék vezetőit, elsősorban a Breuner, Gall, Hardegg, Mansfeld, Nogarol Salm, Teufel, Zelking családokból.¹⁰⁵ Az 1650–1660-as évektől megkezdődő változásoknak azonban itt már volt egy egészen szimbolikusnak tartható jele. 1657 júliusában, Bécsben szakítottak ezzel a hagyománnyal, s az elhunyt Philipp Graf von Mansfeld győri generális (1643–1657) helyére utódjául már csak profi császári tábornokok nevei kerülhettek szóba, úgymint Ferdinand Friedrich von Fürstenberg, Luigi di Gonzaga, Hans Reichard von Starhemberg, Raimundo Montecuccoli és Hermann Markgraf von Baden, akik közül 1658 letelején végül Gonzaga nyerte el a posztot.¹⁰⁶ Sőt, 1668-tól 1691-ig előbb Montecuccoli, majd a badeni örgróf személyében egyenesen az Udvari Haditanács elnökei irányították a császárváros törökellenes védelmét.

A magyar, horvát és osztrák rendek végül csupán a 18. század elejére szorultak ki meghatározó mértékben a hadügyek és a törökellenes határvédelem irányításából. Addig viszont abban kiemelkedő számban nemcsak nélkülözhetetlenek voltak, de helyismeretüknek, birtokaiknak, érdekképviselőjüknek és hadviselésüknek köszönhetően különösen a magyarok meghatározó szerepet tölthettek be. Ezt jól jelzi, hogy a határvédelem rendi részét, az úgynevezett

¹⁰² Viktor Thiel: Zur Geschichte der innerösterreichischen Kriegsverwaltung im 16. Jahrhunderte. Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark 12. (1914) 159–170.

¹⁰³ Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és életrajzi lexikonból). Történelmi Szemle 39. (1997) 281–283.

¹⁰⁴ Miként például 1626 áprilisában fogalmaztak: „gewendliche fürsclagung”. ÖStA KA Protokolle des Innerösterreichischen Hofkriegsrates Croatica Bd. 15. 1626., fol. 19. vagy „gebreuchige vorschlag” uo. Bd. 18. 1652., fol. 45.

¹⁰⁵ Pálffy G.: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 276–277.; Uő: A császárváros védelmében i. m.

¹⁰⁶ ÖStA KA Protokolle des Wiener Hofkriegsrates. Exp. Bd. 316. fol. 336.; ÖStA KA AFA 1658/1/21.; ÖStA KA Bestellungen No. 1613.

kerületi főkapitányságok segítségével maguk irányították, sőt a Dunántúlon azt a Batthyányak az 1630-as évektől egyenesen örökletesen birtokolták.¹⁰⁷ Mindennek a 17. század végén első lépésben a császári állandó hadsereg létrejött, valamint második fázisban a Száva és az Al-Duna mentén újonnan kiépülő határvédelmi rendszer, a Határőrvidék (*Militärgrenze*) vetett véget, hiszen a rendi hadszervezés keretében már egyik sem volt működtethető.¹⁰⁸ Így a rendek irányítása alatt csak a nemesi felkelés, az inszurrekció maradt meg, mint közismert, egészen 1809-ig.¹⁰⁹ Ám a rendi befolyás a katonai igazságszolgáltatás területén, nevezetesen a várakat feladó magyar végvári tisztek vonatkozásában is csak az állandó hadsereg kialakulásáig létezhetett.¹¹⁰ A 17–18. század fordulójától tehát olyan döntő változások következtek be a korábbi közel két évszázad viszonyaihoz képest, amelyek jól jelezték a Habsburg dinasztia összetett állama fiskális-katonai szerepköreinek határozott erősödését.

Noha a pénzügyigazgatásban ilyen látványos kiszorulás a 18. század egészében sem ment végbe, ennek ellenére az 1526 utáni bő másfél évszázad és a 18. század között döntő különbség volt. A hivatalnokok számának gyarapodása mellett, amely komoly professzionalizációval is együtt járt,¹¹¹ talán a leglényegesebb: a 18. században már kivételnek számított az, ami Mohács után például általánosan bevett jelenség volt: nevezetesen, hogy a rendek egyházi vagy világi vezetői vezették az itteni kamarákat – a 16. században olyan főpapok, a 17. században pedig olyan arisztokraták –, akik egyúttal a magyar rendek legfőbb vezetői is voltak.¹¹² A fordulat e területen is a 17. század utolsó harmadában kezdődött meg, s a hadügyekhez hasonlóan ez is alapvetően összefüggött az állandó hadsereggel, a törökellenes felszabadító háborúval, a monarchia jelentős területi gyarapodásával és mindezek miatt a sokszorosára növekedett

¹⁰⁷ Pálffy G.: A török elleni védelmi rendszer i. m. 192–199.; *Uő*: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m.; *Uő*: A Batthyány család a törökellenes határvédelemben a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 122. (2009) 321–356., különösen: 332–335.

¹⁰⁸ Vö. újabban *Oross A.*: A Magyar Királyság i. m. és *Zachar J.*: Habsburg-uralom i. m. *passim*.

¹⁰⁹ Újabban további irodalommal *Vizi László Tamás*: Napóleon magyar ellenfelei: a nemesi felkelés a francia háborúk időszakában. In: *Bonaparte Napóleon koronája és üzenete*. Szerk. Kövér Lajos. Szeged 2007. 143–152. és *Zachar József*: Die Insurrektion des Königreichs Ungarn (Ein historischer Überblick). In: *Actes du Symposium international „La campagne de 1809”*. Hrsg. Ferdi I. Wöber. Wien 2009. 93–100.

¹¹⁰ Pálffy Géza: Várfeladók feletti ítélkezés a XVI–XVII. századi Magyarországon (A magyar rendek hadügyi jogkörének kérdéséhez). *Levéltári Közlemények* 68. (1997) 199–221.

¹¹¹ Érdekes szempontokkal lásd *Tatjana Guszarova*: A modern bürokrácia kialakulásának előzményei a kora újkori Magyarországon. *Világtörténet* 28. (2006) tavasz–nyár 16–22.

¹¹² *Fazekas István*: Katolikus főpapok a központi hivatalokban a 16. században. In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs 2017. 271–291.; *Fallenbüchl Zoltán*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Bp. 2002. *passim*.

had- és pénzügyigazgatási feladatok ellátásával. Végül kiemelten hangsúlyozandó, hogy az 1670-es évektől az évi rendszerességgel kivetett említett egyenes és indirekt adók miatt a rendek által megszavazott adók jelentősége is egyre csökkent. Ez a 16. századhoz képest, amikor a rendek egyik legfőbb politikai aduja az adómegszavazás volt, ugyancsak fontos változást jelentett.

A különféle modellek és értelmezési lehetőségeik:
centralizáció, hadügyi forradalom és fiskális-katonai állam

Fenti elemzéseink után nem meglepő, hogy arra kérdésre, miszerint a korszakban fiskális-katonai állam volt-e a Habsburg Monarchia (benne a Magyar Királysággal), válaszuk nemcsak az egész 16. század, de még a 17. század első felének vonatkozásában is *határozott nem*. A monarchia nem tartozott még a korai katonai-hadi állam Spanyolország, Hollandia vagy Svédország által képviselt típusához sem. A nemzetközi szakirodalom által a fiskális-katonai állam kapcsán felállított kritériumok többsége alapelemeiben csak a 17. század második felétől, érdemben pedig csupán a század legvégétől, döntően a 18. századtól mutatható ki. Ezt megelőzően a monarchia nem volt képes egységes központosított pénz- és hadügyigazgatás megteremtésére, döntő jelentőségű átfogó adóügyi reformokra, nem tudott valódi tömeghadseregeket kiállítani, sőt állami bevételei is messze elmaradtak a korszak nyugati nagyhatalmaiktól, miközben hitelrendszere sem volt olyan jelentős nagyságrendű, mint a nyugati államoké.

Mindezek ismeretében joggal merül fel a kérdés: e határozott vélemény esetén miként értékelhető a Habsburg Monarchia had- és pénzügyeinek 1526 utáni fejlődése? Beszélhetünk-e például I. Ferdinánd és II. Miksa uralkodásának vonatkozásában egyfajta katonai és pénzügyigazgatási forradalomról? Bár elsőre talán meghökkentőnek tűnik, válaszuk erre vonatkozóan *egyértelmű igen*. Vajon nem jelent ez ellentmondást? Kutatásaink alapján – úgy véljük – egyáltalán nem. A monarchia 16–18. századi államfejlődési folyamatában, illetve a pénz- és hadügyeinek átalakulásában ugyanis több meghatározó időszak, másként fogalmazva több had- és pénzügyi forradalom, vagy még inkább markáns átalakulási időszak jelölhető ki. Sőt, ezek jellege és erőssége is eltér attól függően, hogy a *Staatsentwicklung und Staatsverdichtung* – miként ma e fogalmakat a közép-európai történetírás használja¹¹³ – melyik fázisáról van szó. Egy 1526 után éppen csak kialakulóban lévő új dinasztikus összetett állam esetében

¹¹³ Vö. *Michael Hochedlinger*: Der gewaffnete Doppeladler. Ständische Landesdefension, Stehendes Heer und „Staatsverdichtung“ in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie. In: Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740 i. m. 217–250.

ugyanis teljesen mások voltak a kiindulási alapok és lehetőségek, mint 150 esztendővel később. A hadügyi forradalom és a fiskális-katonai állam angolszász kollégák által kidolgozott, inspiráló fogalmainak vizsgálata így véleményünk szerint elsősorban abban segít bennünket, hogy alap kutatásokra építve – miként a fentiekben megkíséreltük – meghatározzuk a 16–18. századi közép-európai Habsburg Monarchia katonai és pénzügyi átalakulás-sorozatának legfőbb állomásait, tendenciáit és jellegzetességeit.

A 16. századot vizsgálva úgy véljük, az 1526 utáni bő félévszázad a had- és pénzügyek tekintetében hosszú távon is meghatározónak tekinthető, sőt az 1550-es évek utáni negyedszázad akár egy 16. századi hadügyi forradalomnak, vagy még pontosabban a monarchia első hadügyi forradalmának, avagy valóban markáns átalakulásának is nevezhető. I. Miksa császár reformjaira építve ugyanis I. Ferdinánd döntő pénz- és hadügy-igazgatási reformokat hajtott végre – mégpedig egy olyan időszakban, amikor a monarchia még csak születőben volt, az oszmánok részéről állandó veszély fenyegette, nem beszélve az új bécsi rezidenciaváros kialakításáról, valamint a protestantizmus elterjedésével járó problémákról. Az ekkor végrehajtott centralizáció és igazgatási reformok végül összességében sikeresek voltak, még ha – hangsúlyozandó – nem is minden kormányzati területre és nem is minden tartományra terjedtek ki. Ez ugyanakkor nem is volt, és reálisan nézve nem is lehetett I. Ferdinánd célja. A siker ugyanis nem kis részben éppen attól függött, mennyire tud ezek megvalósítása érdekében együttműködni sokszínű birodalma különböző politikai elitjeivel – akár egyes területeken komoly engedmények árán is, akár bevonva őket a centralizációba és a közigazgatási reformokba.

Mind a pénz-, mind a hadügyek területén az 1526 utáni fél évszázadban a késő középkori viszonyokhoz képest komoly minőségi változások, valódi modernizáció ment végbe (bár tudjuk, e fogalmat sem fogadja el mindenki), noha az első évtizedeket még kétségtől gyakran fémjelezték kényszerintézkedések, improvizatív döntések és félsikerek. Azaz az újítások – teljesen érthetően – csak több évtized alatt értek be. Összességében azonban az Udvari Kamara és a tartományi kamarák bemutatott felállítására komoly szakszerűsödést, a korábbinál hatékonyabb igazgatást és döntéshozatalt jelentett, s hosszabb távon az uralkodói jövedelmek ismertetett gyarapodását hozta. Ugyanezt segítette elő a vámrendszer modernizálása és egységesítése, a kamarai uradalmak igazgatásának korszerűsítése, a kincstári igazgatás minden szférájában a feladatok részletes utasításokban való szabályozása, végül pedig a folyamatos számadásvezetés és ellenőrzés bevezetése is. Ez a pénzügyek terén intenzív, ugyanakkor egyúttal rugalmas és a rendek bevonásával megvalósuló centralizációt jelentett. Miként láthattuk, az 1560–1570-es évekre megszilárduló rendszer struktúrájában

viszonylag keveset változott a következő egy évszázadban. Az igazi újdonságok az 1670–1680-as évektől ragadhatók meg. Az 1526 utáni alapozás tehát meghatározó módon sikerült.

Hasonló mondható el a hadügyek vonatkozásában is. Ezzel kapcsolatban mindenképpen kiemelendő, hogy az oszmán hódítás különleges katalizátorként hatott a 16. századi monarchia erődépítészetére, haditérképészetére, hadseregére, logisztikájára, sőt általában egész hadügyigazgatására.¹¹⁴ A hadügyek első markáns átalakulása kétségkívül lezajlott mind a monarchiában, mind Magyarországon a 16. század második feléig. Másként szólva a 17–18. századi hadügyigazgatás számos alapeleme és csírája már ekkor megszületett, mégpedig elsősorban a magyar–horvát törökellenes hadszíntérrel összefüggésben. Miként említettük, az Udvari Haditanácsot 1556-ban nem kis mértékben az oszmánok elleni határvédelem koordinálására hozták létre, aminek ekkortájt még Európában is kevés pandant-intézménye volt. Ez döntő változást jelentett a középkori hadügyigazgatáshoz képest. Ám azt is érdemes aláhúzni, hogy az általános vélekedéssel ellentétben a monarchia magyarországi hadszínterén a hadügyek összességében meglehetősen centralizáltak voltak. A Haditanácsban ugyanis nem csupán Lazarus von Schwendi vagy Raimundo Montecuccoli katonai reformjairól, hanem minden kisebb-nagyobb magyar végvár számtalan problémájáról döntöttek.¹¹⁵

A 16. századi hadügyi alapozás jelentőségét mutatja az is, hogy a törökellenes határvédelemmel kapcsolatban a Haditanács mellett számos olyan tisztséget hívtak életre, amelyek az állandó hadsereg létrejöttével – természetesen jelentősen átalakulva – utóbb a 18. századi hadügyigazgatás külön részlegeivé és pilléreivé váltak. Úgymint a fentiekben sokszor említett hadi fizetőmester, főélelmester, erődítési főbiztos, főhajóhídmester stb. De Bécs erődvárosa mellett a monarchia első modern erődjei is Magyar- és Horvátország területén épültek ki, mint Érsekújvár, Károlyváros, Győr, Komárom, Szatmár, vagy utóbb Érsekújvár 1663 őszi elvesztését követően Lipótvár.¹¹⁶ Hasonlóképpen itt került sor Közép-Európa első szisztematikus és nagyszabású haditérképészeti felméréseire is. Mindeközben a végvári katonák már a 16. századtól egyre modernebb kézi lőfegyverekkel voltak felszerelve, miként a mezei hadak is, hiszen a késő

¹¹⁴ Pálffy, G.: A Catalyst of Military Development i. m.

¹¹⁵ Pálffy Géza: A modern hadtörténetírás i. m. 547–548.

¹¹⁶ Domokos György: Adatok Lipótvár erődítményének építéstörténetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 123. (2010) 839–861.; Uő: Az emlékéremtől a kapufeliratig. Lipótvár építésének kezdete és befejezése. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György et al. Bp. 2011. 49–54.

középkori *Rüstkammere*k monarchiaszerte egyre inkább császári vagy éppen rendi *Zeughausok*ká épültek ki.¹¹⁷

Miként azonban a pénzügyigazgatás területén is történt, a centralizációnak és a reformoknak a 16. század közepén elsősorban nem mennyiségi, hanem minőségi, azaz nem a gyorsaság és a tömegesedés, hanem az alapozás tekintetében volt meghatározó jelentősége. Azaz a legfőbb változások hadügy-igazgatási, szervezeti és technikai téren mutatkoztak. E területeken viszont tetemes különbségek voltak a késő középkori és a 16. század végi állapotok között, ami joggal indokolhatja a forradalom terminus használatát. Másként szólva: a 17. század második felének újabb had- és pénzügyi forradalmához az alapok lerakása az 1526 utáni évtizedekben ment végbe. Azaz a második, az előzőnél sokkal markánsabb és átütőbb hadügyi reformsorozat a 16. századi alapok nélkül az 1670 utáni negyedszázadban aligha lett volna elképzelhető. A Habsburgok fiskális-katonai államához vezető út első legfontosabb alapköveit tehát az 1550-es évektől tették le. A második forradalom bő száz esztendőit követően ezekre az alapokra, valamint a harmincéves háború tapasztalataira építve mind a mennyiségi (hadsereg létszámok, logisztikai egységek), mind a minőségi (fegyverzet, egyenruha, hadmérnökképzés), mind a fiskális mutatók tekintetében azután sokkal meghatározóbb lehetett, mint a 16. századi változások.

Mindezek ismeretében a kora újkor három évszázada alatt több hadügyi forradalomról, vagy még inkább egymásra épülő had- és pénzügyi átalakulás-sorozatról érdemes beszélni. A 16–17. századi átalakulásban elsősorban az 1550 és az 1670 utáni negyedszázad volt meghatározó: az előbbi igazgatási, szervezeti, technikai, mondhatnánk alapozó, az utóbbi pedig mennyiségi és minőségi, azaz „forradalmibb” vonatkozásban.

A terminus technicusok előnyei és korlátai: milyen terminussal írható le a 16–17. századi Habsburg Monarchia?

Mindezek után összegzésül már csupán arra kell választ keresnünk, hogy a fentiek ismeretében milyen terminussal illessük a 16–17. századi Habsburg Monarchiát (benne a különleges jogállású és szerepű Magyar Királysággal). Mivel reményeink szerint meggyőzően bizonyítani tudtuk, hogy a 17. század közepe előtt fiskális-katonai államról Közép-Európában nem beszélhetünk, talán helyesebb, ha a nemrég elhunyt angol történész, Richard Bonney klasszikus terminológiáját az osztrák

¹¹⁷ *Hartwig Neumann*: Das Zeughaus. Die Entwicklung eines Bautyps von spätmittelalterlichen Rüst-kammer zum Arsenal in deutschsprachigen Bereich vom XV. bis XIX. Jahrhundert. Koblenz–Bonn 1992.

Thomas Winkelbauer idézett leírásával és a kanadai Karin J. MacHardy egyik – kutatásaink szerint igen találó – terminusával kombináljuk.¹¹⁸ Rögtön hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy minden egyes terminus technicusnak, modellnek vagy éppen narratívának megvannak az előnyei és korlátai, így óvakodnánk egy-egy szakkifejezés túlzott abszolutizálásától vagy merev használatától.

A 16–17. századi Habsburg Monarchiát a fentiek alapján magunk leginkább a had- és pénzügyek területén részben már centralizált, dinasztikus koordináló összetett államnak, (angolul *Dynastic Co-ordinating Composite State*-nek, németül *dynastischer koordinierender Zusammengesetzter Staat*nak) tartjuk. Az egyes államigazgatási területek az egyes országokban jelentősen centralizáltak voltak ugyan, ám összességében a monarchia még hosszú ideig olyan sokszínű, lazán összekovácslódó államkonglomerátum maradt, amelynek irányításában a bécsi udvar a helyi politikai eliteket a központosított had- és pénzügyek területén sem mellőzhette, velük folyamatos kompromisszumokra, közös koordinációra és együttműködésre kényszerült. A 17. század utolsó harmadától ugyanakkor – elsősorban az állandó hadsereg kialakulásával és az adórendszer megreformálásával összefüggésben – kétségkívül olyan jelentős had- és pénzügyi változássorozat, sőt egy olyan újabb markáns had- és pénzügyi forradalom következett be, amely a 16. század közepén megkezdett úton a 18. századra megnyithatta a kaput egy összességében már fiskális-katonai államnak nevezhető közép-európai Habsburg nagyhatalom létrejöttéhez. A főbb tendenciákat felvázoló jelen összegzésünk után mindezek részleteit a jövőben még újabb alap kutatásoknak kell majd tisztázni.

THE FISCAL AND MILITARY TRANSFORMATION OF THE HABSBURG MONARCHY AND THE KINGDOM OF HUNGARY IN THE SIXTEENTH AND SEVENTEENTH CENTURIES

Models and Their Possible Interpretations

by István Kenyeres – Géza Pálffy

SUMMARY

The study explores the financial and military transformation of the Central European Habsburg Monarchy and the Kingdom of Hungary in the sixteenth and seventeenth centuries in the framework of the military revolution and fiscal-military state models. Rather than a fiscal-military state, the authors regard the Habsburg Monarchy as a dynastic,

¹¹⁸ *Bonney, R.*: The European Dynastic States i. m.; *Winkelbauer, T.*: Ständefreiheit i. m.; *Karin J. MacHardy*: War, Religion and Court Patronage in Habsburg Austria. The Social and Cultural Dimensions of Political Interaction, 1521–1622. Houndmills–Basingstoke–Hampshire 2003., különösen: 21–46.

coordinating composite state with a partly centralized military and financial administration in the one and the half centuries that followed the battle of Mohács in 1526. In its government, especially in fiscal and military affairs, the court of Vienna could not dispense with the support of local elites, and was thus in constant need of forging compromises. Nevertheless, in the quarter centuries following 1550 and then 1670, such spectacular military and fiscal transformations took place that these can be regarded as a first and second military revolution, respectively. While the first was elicited by Ottoman conquest in Hungary and mostly manifested as an administrative, organisational and technical transformation, the second, connected as it was to the emergence of a standing Habsburg army and the reform of taxation, was both quantitative and qualitative, and as such a more thorough and groundbreaking process. It was this series of mutually supportive military and financial transformations that made it possible for the Central European Habsburg power to emerge as a fiscal-military state in the eighteenth century.